

4546

Зі змичу 9-трь

Грух. I

281.69

0-90

Грух 1910 .

10001

ՄԱՆԱԲԵԱՅ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԲ

ԵՐԿՈՏԱՍՍԱՆԱՄԵԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ

ԿՐԻՍՏԱՆԳՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յաղագրութիւն Վ. Եւ Հ. ՅԷՐ. ՆՆԵՐՈՒՅՆԵԱՆ

1910

281.64

0-90

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

231.6 Գ.

Օ- 30

ՄԱՂԱՔԵԱՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՕՐԾԱՆԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԱՄԵԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ

Տպագրութիւն վ. Է. Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

1910

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՊՐԱԿԻՆ ՆԻԻԹԵՐԸ

1. Հրասարկութեան նպասակը.
2. Պատիարական ընտրութիւն.
3. Կառավարութեան կարծիքը.
4. Իմ ըմբռնումս.
5. Ընտրողներու տեսութիւնը.
6. Ազգային վարչութիւն.
7. Վարչական պատասխանատւութիւն.
8. Վարչական համեմատութիւն.
9. Սահմանադրութեան խնդիրը.
10. Սահմանադրութեան պահպանութիւն.
11. Սահմանադրութեան կիրառութիւն.
12. Վարչութեան փոփոխութիւն.
13. Գաւառական վարչութիւններ.
14. Ինչինչ դիտողութիւններ.
15. Սկզբնական կացութիւն.
16. Պատշտակաւարութեան սկիզբը.
17. Սկզբնական ուղղութիւն.
18. Նախադասուած կերպը.
19. Կերպին գործածութիւնը.
20. Յայտարարութեանց աստիճանը.
21. Հնարաւոր եղանակը.
22. Տիրող եղանակը.
23. Ընդհանուր կարծիքը.
24. Ուղղութեան արդիւնքը.
25. Մասնաւոր պարագաներ.
26. Կարօտութեանց նպաստներ.
27. Ներքին կարգադրութիւններ.
28. Հրաժարելու փաստը.
29. Բացառիկ կարգադրութիւններ.
30. Կիլիկիոյ խնդիրը.
31. Կիլիկիոյ կարողիկոսութիւնը.
32. Կիլիկիոյ ընտրութիւնը.
33. Կիլիկիոյ պնդումներ.
34. Վարչութեան շարունակութիւնը.
35. Վարչութեան վերակազմութիւնը.
36. Դարձեալ պնդում.
37. Հրաժարականի նպասակը.
38. Ապագայի նախատեսութիւն.
39. Կարծեցեալ ակնկալութիւններ.
40. Սխալ ենթադրութիւն.
41. Համոզիչ պատճառ.
42. Շահ եւ հանոյք.
43. Աշխատութեան աստիճան.
44. Զուարթութիւն եւ զուարճութիւն.
45. Ժողովուրդի զգացում.
46. Եկեղեցական հանդեսներ.
47. Վարժարանական մտադրութիւն.
48. Հոգածութեանց արդիւնք.
49. Տոկալու գաղտնիք.
50. Պատշտակաւարութեան դերը.
51. Անձնական տեսակէտ.
52. Սիրտ եւ զգացում.
53. Ապագայի հոգածութիւն.
54. Մնալուն հետեւանքներ.
55. Մասնաւոր գործեր.
56. Դեսպանախորհուրդի հետ.
57. Խուզարկութեանց խնդիրը.
58. Դորձակցութիւն եւ գործածութիւն.
59. Անձնական յարաբերութիւններ.
60. Օրմանեանի մարդ.
61. Քալիսի ազդեցութիւն.
62. Կամակասարներու շրջանակ.
63. Օրմանեան Օսմանեան.
64. Ազգային խնդիր.
65. Ներքին գործառնութիւն.
66. Պղատնային իղձեր.
67. Իղձ մը եւս.

41981-ա.հ.

25564-61

104

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊՐԱԿԻՆ ՆԻՒԹԵՐԸ

68. Հրաժարման շուրջը.
69. Հրաժարականի պարագաները.
70. Արկածալի օրը.
71. Յաւելուածական յօդուածներ.
72. Ժողովականաց վերընտրելիութիւնը.
73. Օրացոյցի յապաւումները.
74. Պաշտօնական յայտարարութիւն.
75. Հրաժարական եւ անկում.
76. Հրաժարական եւ դադարում.
77. Ամբաստանութեան խնդիրը.
78. Երկայնամիս համբերութիւն.
79. Քանի մը պաշտօնագիրներ.

80. Գրաւոր բացատրութիւններ.
81. Բացատրութեանց պատճեններ.
82. Հաշիւներու խնդիրը.
83. Հաշուական պատճեններ.
84. Արկղներու փոխանցումը.
85. Նպաստից հաշիւներ.
86. Պատրիարքարանի հաշիւներ.
87. Իզմիրեան եւ Օրմանեան.
88. Մեր տեսակցութիւնը.
89. Յանձնաժողովի հարցաքննութիւնը.
90. Գլխաւոր ծանուցագիրներ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

1. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՍ ՆՊԱՏԱԿԸ

Ամենեցուն ժամանակ է, և ժամ
ամենայն իրաց ի ներքոյ երկնից,
ըսաւ իմաստունը. և այդ զանազան իրերէն
մինչեւ տասնուչորս զոյգ իրարու հակադրու-
թեամբ առջեւ բերած ատեն, իբր կնիք կը
դնէ. ժամանակ լռելոյ և ժամանակ
խօսելոյ: Եթէ իմ մասին գրուածներուն հան-
դէպ բաւական երկար եւ երկայնամիտ համ-
բերութիւն պահեցի, և լռելու ժամանակը
յարգեցի, պատճառ մը չէ, որ մինչեւ վերջն
ալ լուռ մնալու պարտաւորութիւն: Լռել պատ-
շաճ էր, երբ բուն կիրքեր կը տիրէին. խօ-
սիլ ներեալ կը դառնայ, երբ միտքերը փոքր
ի շատէ հանդարտած են: Ես կը կարծեմ թէ
իմաստունին նկատած ժամանակներու տար-
բերութիւնը, ճիշդ այս պարագային վրայ
հիմնուած է:

Պատրիարքութենէ քաշուելէս ետքը,
երբոր փառքուս լուսանքներ հրապարակ
նետուեցան, երկու կէտեր կային լուսարա-
նութեան արժանի, դրամական հաշիւ և վար-
չական ընթացք: Առաջինը թուաբանական
գործողութեանց կանոնով պարզուելիք մի
կէտ էր, ուր կիրքերուն յոյզը տկար էր: Այդ
նպատակով առաջ հրապարակ հանեցի Նպաստից
Յանձնաժողովոյ գործողութեանց հաշուեցու-
ցակը ու տեղեկագիրը, որուն հետեւանօք
զրպարտական զրոյցներու այդ մասը, կար-
ծես թէ, խախտուեցաւ, գոնէ մեղմացաւ:
Անկէ ետքը ձեռնարկեցի վարչական ըն-
թացքին մասին ալ լուսաբանութիւն մը գրիչի
առնուլ, այն ենթադրութեամբ, թէ ամբո-

խային չօրհններ և լրագրական յարձակում-
ներ, ինչպէս դիւրաւ կը գրգռուին, նոյնպէս
ալ դիւրաւ կը մտրին, և այդ երեսէն ազ-
դուած կրից յուզումն ալ դիւրաւ կը դադրի:

Սակայն իրաց կերպարանը փոխուեցաւ:
Գործը, — չեմ ուզեր պրպակել թէ ին-
չո՞ւ և ինչպէ՞ս —, պաշտօնական շրջանակի
մէջ մտաւ, և Պատրիարքարան ու Ընդհա-
նուր Ժողով պաշտօնական գործողութիւններ
կազմեցին, և ոմանց պարզ խօսքերուն վրայ
ամբաստանութեան վիճակ մը կազմակերպե-
ցին, և ձեւակերպութեանց ձեռնարկեցին: Այս
պատճառով, կիրքերու ամբոխային յուզումը
բարձր հովանաւորութեան կ'արժանանար, իսկ
իմ վրայ լռելու հարկը կը գործնար անորոշ
պայմանաժամով: Անոր համար պարտա-
ւորուեցայ տակաւին լռել, և պատրաստած
գրութիւններս ծալլեցի ու պահեցի, միշտ
մօտաւոր պատեհի մը ակնկալութեամբ:

Տարիուկէս եղաւ որ այդ վիճակը կը շա-
րունակէ, ու շարունակել կ'ուզուի. Պատրի-
արքարան և Ընդհանուր Ժողով յօժարութիւն
չեն ցուցներ անոր աւարտումը տեսնել: Կ'երե-
ւի, թէ բոլոր հրապարակի վրայ գտնուող
գործիչներու սիրելի է սոյն զիրքը, թէպէտ
նոյն չըլլայ ամէնուն գաղափարն ու ծրա-
գիրը: Բայց այս ալ առայժմ ես զննելու
կամք չունիմ. միայն լրացեալ կը զգամ տա-
նելի երկայնամտութեան չափը. և կուգամ
հրապարակ հանել պատրաստուած լուսարա-
նութիւնները:

Ընթերցողը պիտի տեսնայ, որ իրաքան-

չիւր յօդուածի ներքեւ թուական մը կայ, որ յօդուածին գրութեան օրը կը ցուցնէ: Այդ թուականները ուղեցի պահել, որպէսզի յայտնուի, թէ ինչ պարագաներու մէջ և ինչ դատարանաց ներքեւ գրուած է իւրաքանչիւր յօդուածը: Ամէն գրութիւն, մանաւանդ երբ անձնական եւ ժամանակակից պարագաներու շուրջ կը դառնայ, կրնայ մէկ օրէն միւսը տարբեր տեսութեամբ գնահատուիլ: Ուստի ընթերցողներուն կը յանձնարարեմ աչքի առնել ունենալ գրուելուն թուականը:

Պէտք է ևս յայտարարեմ, թէ իմ գրութեանը կանոնաւոր և ամբողջական համարատուութիւն մը չէ: Այդպիսի գործ մը պատրաստելու համար պէտք էր տրամադրելի ունենալ պաշտօնական ատենագրութիւններ և իսկական պաշտօնագիրներ: Ինչպիսի ալ փափաքեցայ կատարել համարատուութիւն մը պատրաստել, բայց Պատրիարքարան չհաճեցաւ երբեք պէտք եղած դիմումներն ընծայել: Ուստի, ուղեւոր իսկ, չէի կրնար այնպիսի գրութիւն մը պատրաստել:

Նոյնպէս պիտի յայտարարեմ, թէ առաջիկայ ջատագովական գրուած մը չէ, խօսուած զրպարտութիւնները, կամ պաշտօնական վերածուած ամբաստանութիւնները, դէմ առդէմ պատճառաբանութեամբ ցրելու: Վասնզի ամբաստանութեան անունին ներքեւ կազմուած ձեռնարկ սահմանադրական պարագաներուն չեմ կրցած թափանցել: Միայն համոզուած եմ, թէ երբ բացարձակ իշխանութեան զօրութեամբ միայն գործ մը կը կատարուի, անոր դէմ մաքառիլ նշանակութիւն չունի: Հետեւաբար ցարդ, վերապահութեամբ հանգերձ, միայն Գնդի Յանձնաժողովին առաջարկած կէտերուն գրաւոր և բերանացի բացատրութիւններ տալ բաւական սեպեցի, որպէսզի պատասխան տալէ խօսափող չկարծուիմ:

Հետեւաբար ներկայ գրուածը ամէն պաշտօնական նպատակներէ դուրս կը մնայ, և ես

զայն հրատարակելով կը դիտեմ միայն, ներկայիս՝ ստուգութեան և ճշմարտութեան հաստատելու փափաքողներուն յագուելու ընծայել, և ապագային՝ եղելութեանց վրայ ճիշդ գաղափար ունենալ ուղղորդելու իրաց իսկութիւնը ներկայել: Այսչափով կը պարտաւորուի իմ նպատակը: Ընթերցողն ալ պիտի տեսնէ, որ ընդդիմախօսութեան և հերքման ձեւեր չեմ գործածած, այլ միայն եղելութիւններ և նպատակներ և վարչական ընթացքներ լուսաբանած եմ, իրենց պատմական եւ անսեթեթեմ պարզութեան մէջ:

Քանի որ հրատարակութիւնս պաշտօնական կերպարան չունի, պէտք չեմ տեսներ զայն պաշտօնական շրջանակներու մէջ ցրուելու, և մէջտեղ կը հանեմ, իբր մասնաւոր հրատարակութիւն:

Չեմ կրնար ինքզինքս խաբել, կարծելով որ ամէն մարդ ինձի համամիտ պիտի ըլլայ, և կենթադրեմ որ Յիշատակագիրքիս մասին խօսողներ աւ գրողներ, իրենց կամքին կամ միտքին համաձայն տարբեր կարծիքներ պիտի յայտնեն: Անոնց հետ ալ վիճելու և նորէն նոյն նիւթերուն վրայ անդրադառնալու նպատակ չունիմ:

Անգամ մըն ալ կը կրկնեմ, թէ իմ նպատակս է միայն, ներկայ և ապագայ սերունդներուն մէջ, կիրքէ ու շահէ զերծ և ճշմարտութիւն սիրող դասակարգին խօսիլ: Համոզուած եմ թէ ամբոխային յուզումէն, եւ լրագրական դարձուածներէն, և պաշտօնական շրջանակներէն վեր, կայ ուղղամիտ անձանց հանրային կարծիքը, և ես անոր միայն կը սիրեմ ծառայել: Երբեմն այդ կարծիքին զօրանալը կը յապաղի, և մինչեւ իսկ գերեզմանէն անդին կրնայ մտալ: Սակայն ամէն առթիւ մէջ, սիրտի և խիղճի և միտքի հանդարտութիւնը բաւական է մարդուն ներքին միջոցաւ պատրաստել:

(4 Յունուար 1910)

2. ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Պատրիարք ընտրուիլս կատարուած է առանց իմ գործակցութեան, և առանց իմ ակնկալութեան: 1896 յուլիսի վերջերը Արմաշէն Պոլիս եկած էի՝ վանական և գաղութական գործերու կարգադրութեան համար: Նոյն տարուայ օգոստոսին տիրաւոր զործողութեանց ակնատես լինելէ ետքը, Արմաշ դարձայ սեպտեմբերի սկիզբը: Ամենայն ինչ յուսահատ էր Դպրեվանքի մէջ, ամէնէն կարեւոր բաները պակաս, վանականներու օրացարկին համար հացն ու խնձորը չափով տուլու պարտաւորուեցանք: Պոլիս դառնալն ալ արգիլուած էր, հազիւ Բարձրագոյն տեղապահին մօտ միջնորդութեամբ և նորա դիմումներով արտօնուեցանք, և ու Դուրեան Եղիշէ վարդապետ: Պոլիս հասնելու հոկտեմբեր 15-ին, և 18-ին Դպրեվանքի շարունակութեան մասին Հոգւոցը Ըսէ՝ ըսին ինձի տեղապահն ու վարչութեան վարիչ գերատեսչապետը: Ես ալ 24-ին գրաւոր յայտնեցի զաղարուստ, և միանգամայն տեղապահէն խնդրեցի Եգիպտոսի համար անցագիր հանել տալ, Պոլսոյ մէջ մնալու բնաւ կամք չունեալով: Նոյն միջոցին Յարութիւն փաշա Տատեան առաջիկայ ընտրութեանց մասին համաձայնութիւն գոյացնելու համար, իւր տան մէջ ժողովներ կը գումարէր. ո՛չ հրաժարուեցայ և ո՛չ դացի, այցելութիւն իսկ չտուի. և Արմաշէն հիւանդագին եկած ըլլալով, տան մէջ հանգիստ կը մնայի և պառչաներ չէի ընել:

Այդ պարագաներու ներքեւ, և քանի մը

օրերու համառօտ ժամանակամիջոցին մէջ, հոկտեմբեր 31-ին Կրօնական Ժողովոյ անդամ, և նոյեմբեր 6-ին պատրիարք ընտրուեցայ, թէպէտեւ ամէն պարագաներ պատրիարք ընտրուելուս նպաստուոր չէին, զլիսաւորապէս, ոչ ի ծնէ, այլ յիմ կամաց Հայ Ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ գտնուիլս: Ընտրող Ժողովականներու թիւը 62 էր, իսկ ինձի արուած քուէներուն թիւը 48, որ է 78%, յոյժ գոհացուցիչ քուէարկութիւն մը: Ընտրող Ժողովին կազմութիւնն ալ ըստ ամեայնի օրինաւոր և արող կանոնադրութեան համաձայն էր, օրինաւորապէս ընտրուած և օրինական պայմանաժամի մէջ գտնուող երեսփոխաններով գումարուած:

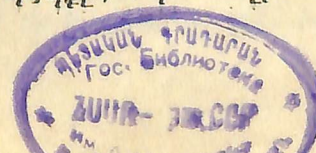
Իսկ ես, ոչ ընտրուելու հետամուտ եղայ, և ոչ ալ պարագաներ ձեռնառու և նպաստաւոր էին որ եւէ հետամուտութեան: Եւ իրօք ալ, Յ. Տատեան փաշայի գումարած Ժողովներու մէջ, նախ ուրիշ եպիսկոպոսներու ընտրելութեան վրայ խօսուել էր, Յ. Տատեան փաշայի ընտրելին ալ ուրիշն է եղեր, և խօսուած ընտրելիներուն և ինքնընծայ ընտրելիներուն հեռացուելէն ետքը, վերջէնվերջ իմ անունս է արուել: Այդ պարագաները ծանօթ են նոյն ատենին գործի վրայ գտնուողներուն, և ամենուն յայտնի և ամէնէն վկայուած է, որ, ես ոչ աշխատած, ոչ ուղած, և ոչ իսկ յուսացած եմ պատրիարքութեան հասնիլ, մասնաւոր թէ պատրիարքանալի չկարծուիլս ալ չատերուն խօսած եմ:

(1 Սեպտեմբեր 1908)

3. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԾԻՔԸ

Կառավարութեան առջեւ ոչ ծանօթ էի և ոչ բարեկամ, և ոչ ալ իբր հաճոյական անձ նկատուած էի: Մայրաքաղաքի պետական անձանց հետ բնաւ ծանօթութիւն և յարաբերութիւն չունէի, Արմաշի պաշտօնավարութեանս մէջ երբեք անոնց հետ չփութ ունեցած չէի. և իբր նախընթաց, կը յիշուէր միայն 1882-ի Կարնոյ դէպքը, ուր առաջին անգամ յեղա-

փոխական կազմակերպութեան սկզբնաւորութիւնը երեւցած էր: Այն ժամանակին առաջնորդն ես էի, և իմ վրաս ալ պաշտօնապէս ամբաստանութիւններ եղած էին, նոյն գործին տալիսորդը կամ հովանաւորողը եղած կ'ըսուէի: Լրտեսներ Կարնոյ առաջնորդարանը պատած կը հսկէին, ձերբակալեալներուն վրայ իմ մասին խիստ հարցաքննութիւններ կա-

տարուած էին, նոյն իսկ առաջնորդարանի փոքրաւորը բանտարկուած և խիստ հարցափորձի ենթարկուած էր՝ իմ վրայ վկայութիւն քաղելու համար, և վերջապէս առաջնորդութենէ հեռացուիլս պատրիարքարանին առաջարկուած էր։ Ես պարտաւորուեցայ փութով հեռանալ՝ պաշտօնական ու բռնական գործողութեանց տեղի չտալու համար։ Կարինէ մեկնեցայ 1883 մարտին, և տարիուկէս Պոլսոյ մէջ մնալով, թէ իմ գործս կարգադրելու և թէ Կարնեցի դատապարտեալներու ներումը ստանալու աշխատելէ յետոյ, 1884 հոկտեմբերին Կարին կրցայ դառնալ երկու կէտերն ալ յաջողցնելով, հովանաւորութեամբ հոգեւորայ Երեսէս պատրիարքի։ Բայց անգամ մը կասկածուածը՝ միշտ կասկածուած կը մնար կառավարութեան աչքին։

Պատրիարքական ընտրութենէ յետոյ այդ նախընթացը անմիջապէս երեւան հանապետնէր չպակեցան, և գործը քննութեան ենթարկուեցաւ, և ընտրութեան հաստատութիւնը տասնութէկ օր յապաղուեցաւ, և յաջողցնելու համար Յ. Տատեան փաշա նորանոր աշխատեցաւ:

4. ԻՄ ԸՄԲՌԻՆՈՒՄՍ

Սկզբէն ի վեր վարչական պաշտօններու սիրահար եղած չեմ, և պատրիարքութեան վրայ ալ համակիր աչքով նայած չեմ: Երբ 1886 ին Մակար կաթողիկոս ձեռմարանի ուսուցչութիւնն առաջարկեց, այդ մասին քանի մը անձերու խորհուրդ հարցուցի. որոց մէջէն Մկրեան Յովհաննէս առաջ քահանայն գրած էր չհամակերպիլ, որովհետեւ ասպարէզս կը փակուէր: Որուն այն ստեղծ պատասխանեցի, թէ եպիսկոպոսական աստիճանով Կարնոյ առաջնորդ գտնուողի մը ասպարէզի բացուած թիւն ըսելով՝ Պոլսոյ աթոռին կրնայ ակնարարուիլ, ինչ որ կատարելապէս փորձանք մըն է, և անկէ փախչիլն ալ խելացութիւն է:

Իսկ եթէ այս համոզմամբ հանդերձ պատ-
րիարքութեան յանձնառու եղայ, այն ալ իմ
կեանքիս հիմնական սկզբունքին հետեւանքն
եղաւ. քանի որ ինձի հաստատուն կանոն
ըրած էի, ո՛չ մի պաշտօնի հետամուտ լինել,
և ո՛չ մի պաշտօնէ խուսափել, այլ օրինաւո-
քապէս յայտնուած ընտրութեան կամ անուան-

տութեանց ձեռնարկելու և զօրաւոր միջնորդութեանց դիմելու պարտաւորուեցաւ : Նոյն ինքն տեղապահը այցելութեան գալուստ առթիւ յայտնեց, թէ իմ անձինս վրայ դիտողութիւններ կ'ըլլան և հաստատութեան գործը կը դժուարանայ : Ես իսկոյն պատասխանեցի. եթէ գիտնայի թէ դիտողութիւն ընել տուողը ով է, չնորհակալուածեան համար ձեռքը կը համբուրէի, որ զիս անագին փորձանքէ մը ազատելու կ'աշխատի : Ըստ այսմ, ես ոչ կառավարութեան հաճոյականն էի, և ոչ կառավարութեան ընտրելին եղայ : Կառավարութիւնը իւր պաշտօնագիրերով կանուխէն Բարթողիմէոս տեղապահին անունն էր տուած, որով կառավարութեան միտումն ու դիտումը յայտնուած էր : Իմ անունս յանկարծաւոր եղաւ, և կառավարութիւնը՝ իրր լոկ պարագայից պահանջ, ընտրութեանս հաստատութիւնը տուաւ, այն ուլ բաւական և նշանակաւոր յապաղմամբ :

(1 Ulysses 1908)

ման համակերպիլ, և յանձնարարեալ դործին մէջ անվհատ և ցոլորջ աշխատիլ: 1883 ին կարինէ մեկնելուս առթիւ, ժողովուրդը կասկածեցաւ որ պատճառանքով մը բռնորոլին կը հեռանամ, բայց հակառակ դժուարութեանց և զանազան հրապուրանաց հրաժարական չտուի: Էջմիածնի ուսուցչութեան պաշտօնէ դադարմանս առթիւ ալ, յանձն չառի որ իմ հրաժարականին վրայ հիմնուի, թէպէտեւ Մակար կաթողիկոսն այդ ձեւը կ'առաջարկէր, իբր հարկին հանդէպ ինձի համար պատուաւորագոյն եղանակ: Պիլիսէ գաւառ, առաջնորդութենէ ուսուցչութեան, մայրաքաղաքէ վանք տեղափոխուած եմ առանց դիտողութեան, միշտ հարկաւորը կամաւոր ընելու ղուարթութեամբ: Այդ սկզբունքիս հաւատարիմ մնալով, պատրիարքութիւնն ալ պէտք չէր որ մերժէի, որ իմաչքիս որեւէ պաշտօնէ տարբերութիւն չունէր, բայց եթէ աւելի ծանր և աւելի դժուար լինելուն պարագայովը, որ 1896 ին ծանրագոյն և դժուարագոյն ևս

դարձած էր։ Երբոր նոյեմբերն 7 ՚ի առտուն
Ընդհանուր ժողովոյ ատենապետն ու ատենա-
դպիրը ներկայացան պաշտօնական գիրը յանձ-
նելու, և յանձնառութեան յորդորներ կը խօ-
սէին. իրենց պատասխանեցի, թէ Դատա-
պարտութենէ հրաժարելու սովո-

բութիւնն է զաժ, որ իմ վրայ տըր-
ուած Վճիռէն կարենայի հրաժա-
րիլ: Այն ժամանակին կատարուած ընտրու-
թիւնը պատիւ լինելէ հնուռ, պատիժ մըն էր
կատարելապէս:

(1 Utvyskufpter 1908)

5. ԸՆՏՐՈՂՆԵՐՈՒ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

Իմ ընտրութենէս առաջ երկու պատրի-
արքական շրջաններ եղած էին . խորէն պատ-
րիարքի շրջանը 1888 'էն 1894 . և Մատթէոս
պատրիարքի շրջանը 1894 'էն 1896 : Առաջի-
նը նկատուած էր իրրեւ չափազանց կախուղ,
երկրորդը չափազանց պինդ . երկու ծայրերն
ալ փորձելէ եաքը, կարգը եկած էր երկու-
քէն խառն ընթացք մը գործածել, երկու
կողմերն ալ չօշափել, հնարաւոր չափին մէջ
բռնութիւնները մեղմացնել, սպառնացող նո-
րանոր վտանգները հեռացնել, հարստահարու-
թիւնները չափաւորել, տեղի ունեցած վը-
նասները դարմանել, և աղգին հարուածեալ
ու վիրաւորեալ վիճակին կաղճուրման մի-
ջոցներ ձարել . միւս կողմէն ալ, աղգային
իրաւունքներու աւանդը պաշտպանել, աղ-
գին կացութեան բարուեցումին հետամուտ
լինել, և աղգային դատին պատկանող սկզբ-
բունքները չլտանգել : Այս տեսութիւնները
ամէնուն բերնէն կը լսուէին, Աղգային ժո-
ղովէն նոր ընտրուած վարչութեան Կրօնա-
կան և Քաղաքական անդամները հոյսը կը
խօսէին առանց բացառութեան, ժողովրդա-
կան արտայայտութիւններ միեւնոյն դիտումը
կը պնդէին . վերջապէս երկու ծայրերը միանա-
գամայն նկատի առնող, հանդարտութեամբ
և խոհեմութեամբ գործերը վարող, հնարա-
ւորը բացարձակին նախադասող, հարուած-
եալ աղգին վրայ նոր հարուածներ չհրախ-
րող, մէկ խօսքով, լատին առածին ցուցած,
Fortiter in re, suaviter in modo, այսինքն է,
Գործին ուժեղ, կերպին համեղ ոճը
գործածել . քանի որ անողոք բռնութեան և
անկարեկիր հալածանքին դժուրութիւնը ամենայն
ուժգնութեամբ կը տիրէր կացութեան վրայ :

Իմ անցեալը չառ հանդարտ և խաղաղ
ընթացքի մը երաշխաւորը չէր : Խտայիտ ա-

զատական շարժումներուն մէջ ապրողը, Հա-
կահատունեան վէճերուն խիզախ գործիչը,
Աղգային եկեղեցւոյն հովանւոյն ներքեւ ա-
զատամտութիւն վնասողը, հայկական իրն-
դրոյն հեղինակ կոչուած պատրիարքին մտերիմ
գործակիցը, լսարաններուն մէջ Հայութեան
հոգւոյն աւ միութեան և Հայ երիտասարդու-
թեան ու աղգութեան ատենաբանը, գաւա-
ռական աշխատութեանց մէջ գործունեայ դեր
վարողը, Կարնոյ անդրանիկ կազմակերպու-
թեան հովանաւոր առաջնորդը, իրը յուզիչ ու
գործիչ կառավարութիւնէ կաակածուող ու հա-
լածուողը, յատակօրէն ցուցած էր իր անձ-
նական ուղղութիւնը: Սակայն պաշտօնի վրայ
անձնական ուղղութիւնները չեն որ պիտի տի-
րեն, այլ պաշտօնին կոչումը և պաշտօնավա-
րութեան պահանջը: Ես այնպէս ըմբռնած
եմ, որ եթէ մէկը պաշտօնի մը կը կոչուի,
միանգամայն անոր առջեւ կը գծուի պաշ-
տօնական ուղղութիւնը, և եթէ մէկ կողմէ
անոր վրայ կ'ենթադրուի նոյն ուղղութեան
հետեւելու կարողութիւնը, միւս կողմէ անոր
վրայ կը ծանրանայ նոյն ուղղութեան հետե-
ւելու պարտականութիւնը: Ընտրուողը կրնայ
պաշտօնէն քաշուիլ, եթէ ուղղութեանը չհա-
ւանիր, բայց անգամ մը որ պարտաւոր կը
լինի պաշտօնը ընդունիլ, պէտք է ուղղու-
թեան ալ հնազանդի:

Ըսի արդէն, թէ արեւած պաշտօններ համակերպութեամբ ընդունելու կանոնը՝ ինձի պարտք էի սեպած, պաշտօնէ չխուսափելը՝ ինձի օրէնք էի բրած։ Մասնաւոր պարագայ մըն ալ եւքանդեա կը ծանրացնէր այդ կացութիւնը։ Կառավարութիւնը՝ պետական հարուածով ղազպային Վարչութիւնը բացառիկ ձևի մը վերածոծ էր, ազգը, բռնադատութեանց ներքեւ կը թուելոյ՝ հազիւ թէ դայն իւր օրինա-

կան ձեռքն վերածելու արտօնուած էր, դործադրութիւնն ալ եղած էր, արդիւնքն ալ գոյացած էր: Տարադէպ ու տարածում հրաշքարական մը՝ արդիւնքը պիտի ոչնչայնէր, և վերանորոգումը պիտի վաճառէր: Հարկաւ այս բանին պատճառ տուողն ալ, դատարարի և դաւաճանի գործ կատարած պիտի սեպուէր:

6. ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Չեմ կարծեր թէ հին ժամանակներու պատրիարքներն ալ բոլորովին ազատ եղած ըլլան իրենց պաշտօնավարութեան մէջ, բայց 1860-է ետքը աւելի կարգաւորուեցաւ այդ կէտը ազգային Սահմանադրութեամբ, և պետական վաւերացում ալ ստանալով հիմնական օրէնք եղաւ 1863-ին: Սահմանադրութեան գործութեամբ պատրիարքարանի և ազգային վարչութեան ընթացքը գծողը խառն ժողովն է, որ նոյն իսկ Ազգային Վարչութիւնն անունն ալ իւրացուցած է: Ինչի հետ եղող ազգային Վարչութիւնը ինչ առաջ ընտրուեցաւ, այնպէս որ Վարչութիւնն էր որ իւր ուղածին պէս պատրիարք մը բերաւ, եւ ոչ թէ պատրիարքը իւր ուղածին պէս Վարչութիւն մը կազմեց: Վարչութեան անդամներն ալ, ունեց կարծածին պէս, փայտէ մարդեր չէին, այլ իրենց արժէքով և կարողութեամբ, զաղափարով և ուղղութեամբ յայտնի և փորձառու անհատներ, այնպէս որ պատրիարքի մը, և այն ալ նոր ընտրուած և պատրիարքարանի կեդրոնի գործերուն նոր մանող պատրիարքի մը դիմաց, ինքզինքնին կորսնցնող և ուրիշին յանձնուող անձեր չէին կրնար կարծուիլ:

Որովհետեւ ազգային վարչութեան մէջ Քաղաքական ժողովոյ դերը աւելի է, նախ յիշենք անոր անդամներէն Տառնան Յարութիւն փաշայի, Ալանեան Ստեփան փաշայի, Նորատունկեան Գարրիէլ էֆէնտիի, Տիլպէր Զարեհ էֆէնտիի, Ստեփան Գրիգոր էֆէնտիի, Եռասուփեան Տիգրան էֆէնտիի, Չայեան Էլիաս էֆէնտիի, Գարակէօղեան Գրիգոր էֆէնտիի, Սէթեան Միհրան էֆէնտիի, Տէրնեռ-սէսեան Տիգրան էֆէնտիի, Տէմիրճիպաշեան Սեպուհ էֆէնտիի, և Ասատեան Մկրտիչ էֆէնտիի անունները, ի բաց թողով Մանուկեան

Արդ, որովհետեւ ինչի յանձնուած պաշտօնէն պիտի չկարենայի խուսափել, բացարձակապէս պարտաւոր էր, պարագաներու բերմամբ ցուցուած և ամէն կողմերէ արտայայտուած ուղղութեան հպատակիլ:

(1 Սեպտեմբեր 1908)

Սենեքերիֆ և Գաբամաճեան Կարապետ էֆէնտիներու անունները, որք պաշտօնէն իսկ չստանձնեցին: Արդ, յիշեալներէն որոնք արդեօք պիտի կարենային ընդունիլ պատրիարքի ձեռք խաղալիկ և փայտէ մարդ եղած ըլլալու կիրպարանը: Կրօնական ժողովոյ անդամներէն ալ զխաւորներ, իրենց միտքին ու կամքին կատարեալ տէր եղող անձեր էին: Յովհաննէսեան Գրիգորիս և Մանուկեան Վահրամ արքեպիսկոպոսներ, Ճէվահրճեան Գարրիէլ և Այվաղեան Յովսէփ և Գուրեան Եղիշէ վարդապետներ, յետոյ երեքն ալ եպիսկոպոսացած, Սէթեան Կարապետ և Շահնաշարեան Յովհաննէս և Սանտաճեան Կարապետ աւագ քահանաներ: Ասոնցմէ դուրս կը մնան Թաթարեան Գարեգին վարդապետ, և Տէր Գարրիէլեան խաչատուր և խաճեան Գարրիէլ աւագ քահանաներ, որք վաղամեծիկ եղան, և Մուրատեան Մեկքիսեղեկ արքեպիսկոպոս և ինքիւնեան Գէորգ վարդապետ ապա եպիսկոպոս, որ բնաւ իսկ չմանակցեցան: Կրօնականներէն ունեց վրայ ինչ ալ կարենայ ըսուիլ, բայց միշտ Կրօնական ժողովը պատրիարքին չստիպեալու համար բաւական ոյժ ունէր, և արդէն համբաւ ալ կազմուած էր, թէ Կրօնական ժողովը պատրիարքին ազդեցութիւնը կը չափաւորէ, որ է ըսել, թէ պատրիարքին կամքին չծառայէր: Այսպէս, լոկ անուններու յիշատակութիւնն ալ բաւական է ցուցնել, թէ պատրիարքարանի ուղղութիւնը ճշդելու կարող Վարչութիւն մը կար պատրիարքին շուրջը, և թէ սա չէր կրնար գործել, եթէ Վարչութիւն համաձայն չըլլար:

(1 Սեպտեմբեր 1908)

7. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՄԻՒՅԻՆ

Պատրիարքարանի երկոտասանամեայ վերջին շրջանին վրայ խօսողներէն ոմանք այնպէս իմն կ'ուզեն երեւոյթ տալ, որ այդ միջոցին բնաւ գործող ու վարող տարր մը գոյութիւն ունեցած չէ, գործերուն նայող ու հսկող գտնուած չէ, ժողովուրդն ալ ամենեւին ինքնինքեան գիտակից եղած չէ: Իբրեւ թէ, պատրիարք մը միայն կանգնած ըլլար մէջտեղ, ահա և ահարկու, կարող և ամենակարող, որ առանց աջն ու ձախը նայելու, առանց ուստեք նկատում ունենալու, առանց մէկու հետ խորհրդակցելու և խօսակցելու, կրցած է ամէն ինչիւր իւրովի կ'ուզէ, ամէն գործ իւրովի որոշել, ամէն որոշում իւրովի գործադրել: Իրեն դէմ ոչ ոք կրցած է դիտողութիւն ընել, ոչ հակառակ կենալ, ոչ ալ տարբեր մտածել. ոչ ոք խորհրդակցից եղած է իրեն, ոչ ոք գործակից ունեցած է, այլ պատրիարքը եղած է ամենայն յամենայնի: Եթէ իրօք բոլոր ժողովներ և ժողովուրդ, այսպիսի կատարեալ ոչնչութիւն մը եղած են, և եթէ պատրիարքը իրօք այսպիսի լիակատար կարողութիւն մը եղած է, պարագայն, ոչ թէ մեղադրելի, այլ զարմանալի պէտք էր համարուէր, և պատրիարքին անհաւորութեան վրայ յոյժ միտ և բարձր դատողութիւն մը պիտի հրաիրէր. ոչ ալ մեղադրութեան պիտի ծառայէր, այլ մանաւանդ հիացման պիտի առաջնորդէր: Բայց եկ'ուր տես, որ ոչ Վարչութիւն և ոչ ազգայնափ կաշկանդեալ և ստորին էին, եւ ոչ ալ պատրիարքն այդչափ ազատ և բարձր եղած է:

Ազգային Վարչութեան ուղղութիւնը, Վարչութիւնն ինքն զմեզ իւր կարող զուտներով, ինչպէս էին Տառնան և Ասլանեան փաշաները, Նորատունկեան և Տիլպէր էֆէնտիները, և այլք: Անոնք ձեւեցին կազապալը, անոնք կազմեցին ծրագիրը, անոնք խմբագրեցին առաջին պաշտօնագիրները, անոնք զմեցին առաջին ուղղութիւնը, երբ տակաւին պատրիարքը, ոչ փորձառութիւն, և ոչ իսկ ձեւաւորութիւն ունէր ուղղութիւն սահմանելու և իւրովի գործելու: Այդ նախնական և հիմնական ազդութիւնն է, որ միօրինակ պահուեցաւ բոլոր շրջանին մէջ, և պատրիարքը այդ ուղղութեան գործադրու-

թիւնը կատարելով, և գործադրութեան մասնը և պատահական պարագաները համաձայնեցնելով, ամբողջ Վարչութեան պատասխանատուութեան ներքեւ, և ոչ թէ իւր անհանական պատասխանատուութեան ներքեւ գործած կ'ըլլար: Բոլոր շրջանին մէջ, ինչչափ որ վարչական ուղղութեան վերաբերեալ գործեր եղած են, առանց նախապէս Վարչութեան անցնելու որոշուած ու գործադրուած չեն: Ամէն կարեւոր դիպուած, ամէն նշանաւոր գործ, ամէն մտադրութեան արժանի պարագայ՝ Վարչութեան ատենը եղած են, և Վարչութիւնն անոնց մասին իւր կամքը յայտնած և որոշումը տուած է: Խառն ժողովոյ գումարմանց ատենադրութիւնները մէջտեղ կեցած են, և ամէն պարագայի մէջ կրնանք քննուիլ և տեսնուիլ, թէ ո՞ր և ո՞րչափ խնդիրներ ժողովի առջեւ եղած են, թէ ինչ որոշում ստացած են, և թէ ինչ ուղղութեամբ գործուած է: Հետեւաբար իրաւունք չէ և օրէնք չէ, պաշտօնական և անպաշտօն խօսակցութեանց մէջ, վարչական ընթացքին պատասխանատուութիւնը ազգային կեդրոնական խառն ժողովէն հեռացնել, և լոկ պատրիարքին անհանկուստեան պատշաճեցնել: Եթէ ազգի բան մը եղած է, Վարչութիւնն ալ մասնակցի: Պատրիարքին ուղղակի պատկանող մասը, գործադրութեան մէջ ճշդ և շուտով, անխնայ և փութով աշխատութիւնն է:

Սահմանադրական պաշտօնավարութեան մէջ, վարչական ժողովին և նախագահ պատրիարքին գործունէութեանց սահմանները լաւ գծուած են: Քանի որ պատրիարքը մշտապէս գործին գլուխը գտնուող պաշտօնական է, մինչ ժողովականը չարաթը անգամ մը քանի մը ժամ ազգային գործերով զբաղող անձ մըն է. և քանի որ նախապէս պատրիարքին կուգան ամէն խնդիրները, անոր պարտքն է որ խնդիրները ուսումնասիրուած և նախապատրաստուած ժողովին հանէ: Ժողովը պէտք է գործին լուծումը և ուղղութիւնը և ընթացքը որոշէ, և պատրիարքին կը մնայ, որոշումին գործադրութեան կամ իրականացման աշխատիլ: Պատրիարքի պարտքն է իրականացման պահանջները գործադրել, և մոտաւոր պարագաները համաձայնեցնել:

(1 Սեպտեմբեր 1908)

8. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

Ազգային վարչութեան իսկական գործակցութեան արտայայտիչ նշան մըն է նաև, այն կատարեալ համերաշխութիւնը, որ երկուստեան երկար տարիներ շարունակեց Վարչութեանը և պատրիարքի միջև. տասը տարիներ պատրիարքէն առաջ և առանց պատրիարքի ընտրուած Վարչութեան հետ, և երկու տարի ալ վերջէն ընտրուած Վարչութեան հետ: Արդ, բացարձակապէս անհնար էր, որ այդպիսի տեղակալ և տոկուն համերաշխութիւն մը պահուէր, եթէ վարչական ուղղութեան մէջ համամտութիւնը իրական չլլար: Իբր համերաշխութեան առաջին պայման պէտք է ընդունիլ, վարչական համամիտ և համաձայն ուղղութիւնը, այն որ սկիզբէն գծուած էր, և որ իբր ամուր խորիսի շարունակուեցաւ մինչև վերջ: Հրապարակի վրայ երբեք չլսուեցաւ, որ պատրիարք և Վարչութիւն իրարու հետ խռոված, իրարու հետ գծած, իրարմէ բաժնուած ըլլան: Եղած է որ այս կամ այն խնդրոյ վրայ, կամ այս կամ այն պարագայի վրայ ժողովականներ տարբեր կարծիքներ ունեցած կամ պաշտպանած ըլլան, թէ՛ անդամներ նախագահէ տարբեր, և թէ՛ անդամներ իրարմէ տարբեր: Այսչափին ալ անհրաժեշտ էր, որպէսզի իւրաքանչիւրին ինքնութիւնը ապացուցուէր, և այս լուսաւոր փաստ ալ է, որ համերաշխութիւնը, ոչ ստրկական համակերպութեան, այլ խորհրդածեալ համոզման արդիւնք եղած է: Որովհետեւ երբ անոնք, տարբեր կարծիքներու և անհամաձայն տեսութիւններու հակառակ, անխափառ գործակցութիւն կը պահեն, իսկական և խոհական համերաշխութեան անհերքելի փաստը տուած կ'ըլլան, և վարչական ուղղութեան մէջ կատարելապէս համաձայն ըլլալին ևս քանակաւ կը հաստատեն:

Այդ համերաշխութեան մէջ ալ, վարչութեան գլխաւոր դեր ունենալուն համոզուելու համար, բաւական է ճանչցած ըլլալ Յ. Տատեան փառաբանին, և վարչական գործերու շուրջը դրած կարեւորութիւնը, և մինչև իսկ ազգային գործին և իւր

անձնականին մէջ հաստատած կապակցութիւնը, որ զինքն կը յորդորէր չնեղել, որ վարչական գործերուն իւր տեսութիւնէն տարբեր ուղղութիւն մը արտաբերէր: Արդ, 1896 'է 1901 հնգամեային մէջ Յ. Տատեան փառաբանը վարչին էր վարչութեան, և եթէ անձամբ ժողովներու ալ ներկայ չլինէր, առանց իրեն խորհրդակցութեան և առանց իր հրահանգին գործ մը չէր կրնար կատարուիլ, և պարտաւորուած էր ևս անձամբ իրեն մօտ յաճախել, կամ իր ազգարարութիւններն ընդունիլ, և ըստ այնմ գործերը կարգադրել կամ ժողովին առաջարկել: Յ. Տատեան փառաբան մահուանէ հետք վարչութեան հոգին դարձաւ Գ. Նորատուհնեան էֆէնտին, թէպէտ ատենապետի դերը Տ. Եղեղեանի էֆէնտին վարեց: Գ. Նորատուհնեան էֆէնտին հետ իմ հնօրեայ յարաբերութիւնս գաղափար չէր բնաւ. առաջին տարիներու մէջ ալ շարունակ էին մեր խորհրդակցութիւնները ու տեսակցութիւնները: Չեմ վարանիր վկայել, թէ անոր խոհականութեան վրայ ունեցած յարգանքս, զիս կը յորդորէր անոր խորհուրդները իբր յարգելի փաստեր նկատել: Հոգ չէր որ նա միշտ ժողովներու ներկայ չէր լինէր, գլխաւոր խնդիրներ առանց անոր խորհուրդին չէին որոշուեր, և ամէն գործի մէջ անոր խորհուրդը առնուած էր. ինքն ալ հետամուտ էր հետազոտել, իմանալ և հրահանգել: Վերջին վարչութեան երկամիսեան ալ առջինէն տարբեր կերպով չքաղեց: Երբեք ժողովի և նախագահի համերաշխութիւնը չխանգարեցաւ, թէպէտեւ գործոց վիճակը երկու կողմերուն վրայ ալ կը ծանրանար, և սիրտերու վրայ ճնշող հետեւանքներ կը դորանային: Դիւրութեանը ներքեւ իրարու համաձայնիլ շատ հեշտ է. ուստի այնչափ աւելի իսկական պէտք է ճանչցուի նախագահի և ժողովոց վարչական համերաշխութիւնը, որչափ աւելի ծանր ու կոնկրետ էր իրենց գործնական կացութիւնը:

(1 Սեպտեմբեր 1908)

9. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Ազգային վարչութեան ներքին համերաշխութիւնը և նախագահին ու անդամներուն գործակցութիւնը՝ բաւական չեն օրինաւորութիւն հաստատելու, եթէ անոնց ընթացքին կանոնաւորութիւնն ալ մէջ տեղ չդնենք: Իսկ կանոնաւորութեան չափն ու կշիռն ալ պէտք է տայ ազգային Սահմանադրութիւնը: Սակայն ազգային հարաւանդութեան կորզին, Սահմանադրութիւն ինքն ալ հարաւանդուած էր: 1896 յուլիսին կառավարութեան կողմէն կազմուած Խառն ժողովին նախագահ տեղապահը և վարիչ դեր ատենապետը՝ սահմանադրութիւնը ամբաստանած էին, իրեն պատճառ ազգին մէջ յառաջ եկած նոր գաղափարներուն: Իւր դարման ալ առաջարկած էին փոփոխեալ սահմանադրութեան մը ծրագիրը, և թելադրած էին ևս որ այդ փոփոխութիւնը ընտրութիւններէն առաջ կատարուի, որպէսզի ըստ այնմ ընտրուին և ընթանան նոր վարչութիւնը և նոր պատրիարքը: Կառավարութիւնն այդ առաջարկը ընդգրկեց՝ այն ատեն, սակայն ազգայինք յուզուեցան, և զայն խափանել ուղղներուն զլուխ կանգնեցաւ Յ. Տատեան փառաբան: Նա մէկ կողմէն հաւատարմութեան ուղիները առատացուց, միւս կողմէն սահմանադրութեան փոփոխուելուն առաջարկին դէմ ելաւ: Բայց յուզակի մրցման անդադրութիւնը նախատեսելով, կողմակի մաքաւում մը բացաւ, պնդելով, թէ առանց պատրիարք ունենալու այդ փոփոխութիւնը հնարաւոր չէ: Այդ ճանպարհ իրեն յաջողեցաւ, սակայն խոստացաւ պատրիարքի ընտրութեան հետ սահմանադրութեան փոփոխութիւնն ալ ընել տալ: Այս պատճառով, Ընդհանուր ժողովոյ 1896 նոյեմբեր 6 'ի նիստին մէջ առաջարկեց և պնդեց, և Ընդհանուր ժողովն ալ որոշեց, Սահմանադրութեան վերաբերման թեան խնդիրը յանձնել նոր ընտրութեան զգալին Վարչութեան, պատշաճ առիթներէն ու թիւերէն ընտրելու և ի գլուխ հանելու համար զայն, համաձայն չափող ազգին և տէրութեան:

Որ է ըսել, որ նորընտիր վարչութիւնն պիտի գործէր իւր վերաքննիչ յանձնաժողով, պիտի որոշէր փոփոխութիւնները, և առանց Ընդհանուր ժողովին ներկայութեան պիտի առաջարկէր կառավարութեան, և հաստատութիւնը ընդունելով պիտի գործադրէր զայն, և ըստ այնմ պիտի պաշտօնավարէր: Այդ որոշումը տեղապահի պաշտօնագիրով կառավարութեան ալ հաղորդուեցաւ:

Այսպէս պիտական հրամանով և Ազգային ժողովոյ կամակատարութեամբ, ազգային սահմանադրութիւնը յայտնի վտանգի ենթարկուած էր: Որովհետեւ այն վայրկեանին որ վարչութիւնը պաշտօնավարէր նոր առաջարկ մը ներկայէր, կառավարութիւնը կրնար հին սահմանադրութիւնը դադարեալ նշանակել, իսկ նոր առաջարկը կրնար կամ ըստ կամ փոփոխել, և կամ անհունապէս երկարաձգել, և ազգը՝ կամ պիտակ սահմանադրութեամբ և կամ առանց սահմանադրութեան պիտի մնար:

Երբոր պատրիարքական ուխտը պիտի ընէր, ինձի յայտնապէս առաջարկուեցաւ, ոչ հինին, այլ փոփոխելի սահմանադրութեան վրայ ընել ուխտը, ինչ որ չկրցայ յանձն առնուլ: Այլ որովհետեւ փոփոխութեան պաշտօնական որոշումը նոյն իսկ Ընդհանուր ժողովին կողմէն արտած էր, և անգիտանալ անհնար էր, բաւական սեպեցի հին ուխտի բանաձեւը ճշգրտութեամբ արտասանելէ հետք յիշեցնել և չեղտել, թէ Ուխտագիրը պարտաւորութեանս առարկայ եղող սահմանադրութիւնն այն է, զոր կայսերական բարձր հրովարտակով ըստացած եմք ժամանակին, և թէ նոյնը կը մնայ, մինչև որ նոր մը օրինաւոր վաւերացմամբ անոր փոխանակէ: Այս կերպով ևս յայտնապէս հեռացուցած կ'ըլլայի նոր սահմանադրութեան մը ոյժը, թէպէտեւ որեւէ կերպով փոփոխութեան յիշուիլը ընդունելի երեւցաւ, և պահանջները գոհացուց:

(1 Սեպտեմբեր 1908)

10. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հակառակ այն վտանգեալ վիճակին, ոյսօր տատուերիւ տարի ետքը, Սահմանադրութիւնը ամբողջ պահած ըլլալու և անվնաս ազգին վերադարձուցած լինելու գոհունակութիւնը կը դգամ: Հարկտէ Կը մտածուի թէ առանց ճարտար աշխատութեան չէր կրնար այդ յաղթիլ: Յ. Տատեան փաշա, որ փոփոխութիւնը խոստացած և կերպով մը երաշխաւորած էր, պահանջեց որ անմիջապէս դործի ձեռնարկուի: Ս. Ասլանեան փաշա, որ ի հուոց սահմանադրական վերաքննութիւնը պաշտպանած էր, զայն կատարելադ որոշելու միտքով, առիթէն օգտուելու հնթադրութեամբ կը հրապարակէր: Թէպէտ ամէնուն ալ միտքը բան մը վրայ չտալ էր, բայց բան մը տալու վտանգը յայտնի էր, եթէ որ և է առաջարկ մը պաշտօնապէս կառավարութեան ներկայացուէր: Ինչեւիցէ, վարչական մասնաժողով մը կազմուեցաւ, և նախապատրաստութեանց ձեռնարկուած լինելը Յ. Տատեան փաշայն արդարացուց, բայց դործը երկարեցինք ու ձգձգեցինք, մինչեւ որ ծալլուելով մէկմկոզմ ալ դրուեցաւ: Այս տեղ ի դէպ է աւելցնել, որ ես, ՅՄ՛ անձնապէս, և թէ Վարչութեան հետ համաձայնութեամբ, բան մը առաջարկելու գաղափարը հեռադնելով, բովանդակ երկուստսանամեայ շրջանին մէջ, պարտաւորուեցայ ճարտար և խոստատիողական միջոցներով փոփոխութիւնը արգելուլ, չկարենալով միանգամայն անգիտանալ կամ թրանալ Ընդհանուր ժողովոյ որոշումը և տեղապահական պաշտօնադիրին պարտականութիւնը:

Միջոց միջոց մոռացութեան տալով նստին շահեցանք: Երբեմն միջադէպներէն օգտուեցանք ըսելու, թէ խնդիրներով և դժուարութիւններով խանութ ժամանակի մէջ՝ օգտակար չէ նոր խնդիրներ գրգռել և յուզամեղրուած տալիս տալ, երբեմն ալ յիշեցնելնք թէ փոփոխութիւնը մեր կողմէն ոչ ոք առ չլինելով, փոփոխելի կէտեր մեզի անձանցիկ կը մնան: յին, և չէինք գիտեր թէ ինչ քննութիւն և ինչ առաջարկ պիտի կարենանք ընել: Երբեմն ալ պարզապէս սահմանադրութեան պաշտպանութիւնը կը ստանձնէինք, թէ նոր մէջ որեւէ վնասակար յօդուած չգտնուիր:

թէ՛ պարզապէս ազգային ներքին վարչու-
 թեան կողմով թիւն մըն է, թէ՛ անոր նկատ-
 մամբ ամբաստանութիւնները յերկրեալ են-
 թաղբութիւններ են, որք սահմանադրութեան
 մէջ չեն գտնուիր: Կառավարութեան կողմէ
 ակնարկներ կը լինէին Յունաց պատրիարքա-
 րանի կանոնադրութեան, և տեղապահին կան-
 իստ առաջարկած կէտերն ալ չօշափելով, կը
 թեւադրէին պատրիարքական ընտրելեաց ցան-
 կին սրբազրութիւնը, մնայուն Ընդհանուր Ժո-
 ղովոյ դադարումը, Քաղաքական Ժողովոյ
 ջնջումը, Ընդհանուր Ժողովոյ համարառու-
 թեան բարձումը, և այլն. ըսելով թէ Յունաց
 կանոնադրութիւնն ալ այնպէս է: Այս առար-
 կութեանց մեռք կը պատասխանէինք, թէ
 մեր սահմանադրութիւնը Յունաց կանոնադ-
 րութեանն հաքը վաւերացուած ըլլալով, հար-
 կաւ մեր դրութիւնը նախադասելի դատուած
 է, որ ժամանակին կառավարութեան զուխը
 գտնուող հռչակաւոր նախարարներէն ընդու-
 նուած, և կայսերական հաստատութեան ար-
 ժանացած է:

Սահմանադրութիւնը անշեամբ պահելու նպատակով էր նաեւ, որ պատրիարքական հրովարտակի ստացման հետամուտ չեղայ: Վերջին պատրիարքներու հրովարտակները՝ սահմանադրութեան յիշատակութիւնը կը պարուհանակէին, մինչ սահմանադրութեան փոփոխութեան ձեւերակներէն օգտուելով, այդ յիշատակութիւնը ջնջած էին ինձի տրուելիք հրովարտակին մէջէն: Այդ պարագայն յորդորեց՝ յատուկ հրովարտակ ստանալէ հրաժարիլ, և ստացման չհետապնդել, և միշտ տրուած հրովարտակներու վրայ կրթնելով խօսիլ պաշտօնագիրներուն մէջ: Այս կերպով յաջողեցայ սահմանադրութեան փոփոխուելուն պաշտօնական քայլ մը ընել չտալ:

Վերջնապէս այսպէս թէ այնպէս, կրցանք
երկրաստանամեայ դժուարին շրջանը անվտանգ
անցնել, և ելած օրս սրտի գոհունակութեամբ
յանձնեցի ալիքին այդ նուիրական առանդը
ամբողջ և անվնաս: Սահմանադրութեան անար-
գող կարծուած պատրիարքին մօտին, կը հա-
մարձակիմ հռչակել, թէ Սահմանադրութեան
անվկանգ պաշտպանն եղած է, և անոր ներ-
կալ պոլութիւնը ապահոված է:

(1. Utgavestruktur 1908)

II. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

Որչափի ալ մինք սահմանադրութեան գոյութիւնը պինդ բռնած կը կենայինք, առկայից որաւորը ընդգլխում թիւն մը մեղի հետ կը մըրձցէր, և կը ջանար ամէն անուղղակի ճանապարհերով անոր կիրառութիւնը արգելել, և չէր ներեր անունն իսկ տալ դրութիւններու մէջ և լրագիրներու վրայ: Հարկաւ ոչ ոք կրնայ մտածել կամ պահանջել, որ պատրիարքարանը կարենար կառավարութեան ոյժը կոտորել և կառավարութիւնը խնդարհեցնել: Երբոր այժի դէմ ոյժ չկայ, միակ միջոցը զգուշութիւնն ու հնարքն է: Պատրիարք ու Վարչութիւն ալ ասկէ զատ ճանապայհունէին, և այդ միակ ճանապահ կայրութեան առաջնայն յարկաւ պարտաւորեալ էին: Սահմանադրութեան կանոններէն մի մասը ներքին վարչութեան կը վերաբերին, և առանց կառավարութեան գիտակցութեան առանին կրնան գործադրուիլ. իսկ միւս մասը առանց կառավարութեան գիտութեան կամ միջամտութեան հնար չէ գործադրել: Ինչ որ առաջին մասին կը պատկանէր, անթերի գործադրուեցաւ: Պատրիարքարանի վարչական ժողովներուն և տեսուչ խորհուրդներուն և ղեւանական գործերուն ընթացքը՝ կատարելապէս և լիովին նախընթացաբար պահուած սահմանադրական ձևերուն յարեւման պահուենեցաւ. գումարումներ միշտ շարունակեցին, օրակարգներ ձգբոթութեամբ կազմուեցան, խորհրդակցութիւններ ազապսբար կատարուեցան, որոշումներ կանոնաւորապէս արուեցան, և գործադրութիւններ ըստ այնմ եղան: Պատրիարքարան իւր ներքին ընթացքին մէջ փոփոխութիւն չկրեց: Պոլսոյ թաղական մատակարարութեանց մասին ալ միեւնոյն ընթացքը պահուեցաւ. միայն թէ առժամանակեայ թաղականներ աւելի յաճախ անուանուեցան, թէ պէտեւ ընտրութիւններ չխափանուեցան, և պարբերաբար քուէարկութեամբ ընտրութիւն

ներ տեղի ունեցան: Միայն թէ ոստիկանա-
 կան բւժնութեանց ներքեւ որեւէ ժողովրդա-
 կան համախմբութիւն կասկածելի դարձած ու
 արդիւութեւ էր, և հալածուելու առիթ կու-
 տար. որով կացութեան զայրացած ժամանակ-
 ներ, ոստիկանական միջամտութեան տեղի չը
 տալու համար զդուլութիւններ պէտք եղան:
 Նոյն իսկ ժողովուրդներ տարադէպ ձանձ-
 րութեանց չմատնուելու համար, քուէարկութե-
 նէ կը ջանային խուսափիլ, և պատրիարքա-
 յան կը դիմէին ուղղակի անուամամբ դո-
 հանալ, և հաւանական նեղութիւններէ և
 անտեղի միջադէպներէ զրկեմք ազատ կացու-
 ցանել: Յայտնի է որ հնար չէր ոստիկանու-
 թիւնէ ծածուկ կերպով քուէարկութիւն կա-
 տարել, ինչպէս յայտնի է ևս, որ հնար չէր
 ժամանակին ոստիկանութեան ուղղամիտ լի-
 նելուն վրայ յատահիլ:

Ասիէ դատ, ինչ որ վերջին շրջանին մէջ սահմանադրական պահանջներէ անգործադիր մնացած է, օրինակ իմն, Վանօրէից խորհրդոյ և Կոստկայ հոգաբարձութեան չկազմուիլը, և Ղալաթիոյ ու Բերայի կալուածներուն վարչական խնամակալութեանց յանձնուիլը, և սոնք բոլոր հին ժամանակներու մէջ սկզբնաւորուած, հին ժողովներով կանուխ որոշուած, և շարունակութեամբ վերջին շրջանին անցած բաներ են, և ոչ թէ վերջին Վարչութեան կողմէն նոր մուծուած կարգադրութիւններ են: Եւեւմոից հոգաբարձութիւնն ալ հինէն դադարած էր ժողովական որոշմամբ, և նոր Վարչութիւնը վերահաստատելու փորձ ըրաւ, խախտնելով նախընթացաբար կազմուած Եւեւմոից տեսչութիւնը. բայց քանի մը փորձեր ստարդիւն ելլելուն վրայ, ձեռնթափ եղաւ աւժամաբար:

(2 Uktyskafur 1908)

12. ԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Ուր որ վարչութիւնը անդրժամադրելի զբա-
ռաւորութեան հանդիպեցաւ՝ իւր վերանորոգ-
ման կէտն էր ։ Վարչութիւնը պաշտօնի մտած
էր 1896 հոգեմբերին , սակայն ըստ սահմանա-

գրութեան տարեգլուխը մայիսին է գրուած ,
ուստի օրինական պայմանաժամին դառնալու
համար 1899 ապրիլին պարզ լուր մը տրուե-
ցաւ կառավարութեան , թէ նոր վարչութիւն

ընտրելու համար Ընդհանուր ժողով պիտի գումարուի: Կառավարութիւնը իսկոյն փութաց աղագարացել, թէ որոշուած և խոստացուած էր Սահմանադրութեան փոփոխութիւնը, և թէ սոյն Վարչական ժողովին յանձնուած է նոյն գործը, ուստի պէտք է որ նա նախապէս սահմանադրութեան փոփոխութիւնը գործը լրացնէ, որ նոր Վարչութիւնն ըստ այսինքն կազմուի, և հետեւաբար մինչև իւր գործին լրութեւ պէտք է պաշտօնը շարունակէ: Վարչութիւնը երկկողմանի դժուարութեանց առջև դանդաղեցաւ այս պահուն: Սահմանադրութեան փոփոխութեանց առաջարկ կազմել և ներկայել, արդէն իր կամքէն հետէ, վասն զի վտանգաւոր և վնասակար գործի մը ուղղակի գործող և գործակից եղած պիտի ըլլար, ինչ որ չէր ուզեր ընել, ինչպէս սահմանադրութեան պահպանութեան նկատմամբ խօսելով յայտնեցինք: Միւս կողմէն եթէ չընէր, պարտաւոր պիտի ըլլար ծանրատաղատել բեռի մը տակ մնալ տակաւին, միանգամայն գործին ներքինը չգիրացունէր և չգիրացունէր պիտի մեղադրուէր իրր գործին փարած և պաշտօնի վրայ մնալու հետամուտ: Իսկ այս երկու ծայրերն ալ նկատի չառնելով ձեռնթափ լինել ու հետանալ, և ազգային պատրիարքարանը առանց վարիչ ժողովի թողուլ, անպատուաբեր պիտի ըլլար իրենց անձերուն, վնասակար պիտի ըլլար ընդհանուր ազգին, և վտանգաւոր ազգային կացութեան: Այդ ալ իրենց խղճով չկրցան ընդունիլ, և այս երբակի ծանր հետեւանքներէն, իրր թեթեւագոյնի, երկրորդին մօտեցան, ոչ փոփո-

13. ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սահմանադրական ձեւերը նուազ դժուարութիւն կրեցին դաւաճներուն քան մայրաքաղաքի մէջ: Գումարումներ և ժողովներ, որք մայրաքաղաքի համար ամենավտանգաւոր, և հետեւաբար իրր դատապարտուելու և զեռն ըմբռնուած էին, դաւաճներուն մէջ նոյն կասկածը չէին հրաւիրեր: Գաւառներ կրցան միշտ իրենց Ընդհանուր ժողովները գումարել, առաջնորդներ և ժողովներ ընտրել, և կառավարութեան ուղղակի արդէն չստացան: Հետեւաբար վիճակներուն դիւրինեղաւ ժողովուրդէ ընտրուած երեսփոխաններ ունենալ,

խտեթեան առաջարկ ներկայել, և ոչ պատրիարքարանը լքանել, այլ պաշտօնին վրայ շարունակել, վստահ ըլլալով թէ ուղղամիտ և բանիմաց դատաւարը պիտի գնահատէ իրենց յանձնառութիւնը և պիտի հաւանի իրենց հաստատամտութեանը: Յայտնի բան մըն էր, որ ոչ նիւթական և ոչ բարոյական չափ կար ժողովականութեան երեսէն, և ոչ ալ հաճոյական և հրապարիչ վիճակ մըն էր, ցաւոյ և վշտաց աղաղակներուն և բիւրատեսակ դժուարութեանց մէջ պաշտօն վարել:

Իբր օրինաւորութեան փաստ, ընդհանուր օրէնք է, որ ժողովական պաշտօններ մինչև նորին նստիլը կը տեւեն, և քանի որ նորը եկած չէ, հինն օրինաւորապէս պաշտօնը կը շարունակէ: Ըստ այսմ, պաշտօնի վրայ մնալու և հրաժարելով ձեռնթափ չլինելու սկզբունքը ժողովով նոյն իրադրութեան կանոն մը եղաւ Վարչութեան, և նախագահի ու ժողովականաց միջև խորհրդ համերաշխութեան նոր արտայայտութիւն մը և յայտնի փաստ մը: Թող չկարծուի որ ան, որ պատրիարքը իւր շուրջը գտնուողները իրեն համամիտ գտնելով փափաքած ըլլայ նոր ժողովական ունենալէ խորհիլ. որովհետեւ շատ աւելի հեշտ է նորերու վրայ իշխել, քան թէ հինցածներու և արմատացածներու վրայ ազդել: Ո՞չ ապա քէն վարչական ժողովականներու ոյժը բեկանելու համար է, որ սահմանադրութիւնը շրջանի մը լրանալէն ետքը անոնց անվերջնաբերութիւնը օրինադրած է:

(2 Սեպտեմբեր 1908)

ին տար որ սահմանադրական գործողութեանց յօժարութեամբ և նախանձաշուգոթեամբ հետեւին: Այդ իրաւունքները, իրենց աչքին տուած չէր շատ ետեւ ու շատ թեթեւ կը մնային, երբոր կեանքի արդանովութեան և ողորդահիլի հայթայթման հոգերով էին չընտրուուած: Առաջնորդական ընտրութեանց համար ուրիշ դժուարութիւն մըն ալ կար: Իրենց աչքին տուած ընտրելիներ չունէին, և հետեւորները լաւ չէին ճանչնար. այնպէս որ, պատրիարքարանի ցուցածին կամ ասոր անոր խօսածին վրայ ընտրութիւն ընելէ լաւագոյն կը սեպէին առժամայն կերպով պատրիարքարանէ յղուած տեղապահներ ունենալ, և միջոց մը ետքը, երբ կ'ուզէին, փորձուած տեղապահները քուէարկութեամբ առաջնորդ կ'ընտրէին:

Այս տեղ դիտել պիտի տանք հիմնական կէտ մը: Արտաքին պարագաներու բերմամբ, կամ պատահական զէպքերու հետեւանք կազմուած դժուարութիւններ կամ արգելքներ, կրնան այս օրինակին կամ յանձնադրական գործողութիւններ խափանել, սակայն օրէնքի ու սահմանադրութեան գոյութիւնը չեն խափաներ: Այսպիսի պարագաներու հանդէպ, իշխանութեան վրայ գտնուողներուն պարտքն է, նայիլ որ օրէնք կամ սահմանադրութիւն իւր խիտութեան կամ գո-

յութեան մէջ չընջուի, մինչ գործողութեանց կամ գործադրութեանց խափանումները, պատահական արգելքներու հետանալովը: Նովին իսկ կը չըմանան, և օրէնք կամ սահմանադրութիւն իւր ամբողջական գոյութեան և կատարեալ իսկութեան մէջ պահուած կը մնայ: Եղէ՞ք ներու գորութիւնն է, որ հովին առջև գըլուխին կը ծռեն, բայց ամէնէն սաստիկ փոփոխիկէն ալ արմատախիլ չեն ըլլար:

Այս ճանդան բռնեց Վարչութիւնը ազգային սահմանադրութեան նկատմամբ: Թէ նիւթական դժուարութիւններու կողմէն, և թէ բարոյական արգելքներու երեսէն ծագող խափանումները, պարզապէս գործողութեան և դրժադրութեան չընտանիքն մէջ պահեց, և թոյլ չտուաւ որ գոյութեան ու իսկութեան չընտանիքն անցնին. այն հաստատուն համոզմամբ, թէ պատահական արգելքներ օր մը չէ օր մը անշուշտ պիտի փարատին: Այդ հետեւոր ակնկալութիւնը եղաւ Վարչութեան նախագահին և ժողովականներուն նպատակակէտը, և երբնոք արգելքներուն փարատուիլը ողջունեցին, միտքարութիւնն ունեցան Ազգային Սահմանադրութիւնը իւր գոյութեան և իսկութեան մէջ ամբողջ և անվնաս ազգին յանձնելու, և արդարացան իրենց բռնած խոհական և երկայնամիտ ուղղութեան մէջ:

(2 Սեպտեմբեր 1908)

14. ԻՆՉ ԻՆՉ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կեդրոնական Վարչութեան ժողովներուն վերաբերեալ խնդիրներուն մէջ, նկատելի տեղ մը կը բռնէ ժողովականներու թիւին հետզհետէ նուազիլը, և համեմատաբար սակաւաթիւ անդամաց ներկայութեամբ գումարումներ տեղի ունենալը: Հարկաւ բաղձալի էր և է, լիւրագոյն թուով ժողովներ և լիազոյն ներկայութեամբ գումարումներ ունենալ. այլ ուր հարկն է՝ որ կը ստիպէ, և առաւելագոյն օգուան է՝ որ կը պահանջէ, և վտանգաւոր հետեւանք մըն է՝ որ կը խափանուի, պէտք չէ ամէն բան վերացեալ կերպով դիտել, և բացարձակ տեսութեամբ դատել, այլ պէտք է պարագաները կշռել, հանգամանքներն իմանալ, և այնպէս հետեւանքին վրայ գաղափար յայտնել: Ժողովականաց թիւին մէջ փնտռուածը, ոչ

այնչափ նիւթական է, որչափ բարոյական, ուսկից յառաջ պիտի գայ որոշմանց օրինակին գորութիւնը: Այդ հոգով վարուած է միշտ պատրիարքարանը, և 1873 թին կազմուած վարչական ժողովոյ ներքին կանոնադրին 6-րդ յօդուածն ալ կը աշխատէր, որ եթէ անդամաց մեծագոյն մասը ներկայ չըլլայ, Ս. Պատրիարքը և ներկայ ժողովականք, պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ առնելով, կը խորհըրդակցին խնդրոց կարգին մէջ գըլուխը խնդրոց վրայ, և որոշուած կ'ընեն և արձանագրել կուտան: Այսպիսի պարագայի մէջ ժողովականաց թիւը երեքէն պակաս ըլլալու չէ: Արդ եթէ, վարչական դիւրութեանց եր-

ջանիկ ժամանակներու մէջ, ներեալ էր ժողովական գումարմանց օրինաւորութեան համար երեք ժողովականներու ներկայութեամբ բաւականաւոր, որչափ աւելի սոյն ձեւը ներեալ և բաւական պիտի ըլլար բունական շրջանի դժուարութեանց հանդէպ: Արդ, երբեք երեքէ պակաս անդամով ժողով եղած չէ, նոյն իսկ Քաղաքականին առանձին գումարուած ատենը, և միշտ նախընթաց գումարման մը որոշումը՝ յաջորդին մէջ կրկին հաստատութիւն առած է:

Ուրիշ դիտողութիւն մըն ալ եղած է, թէ Ընդհանուր ժողովին չգումարուիլը առիթ տուած է վարչական ընթացքին վրայ թաքնութիւն մը տարածելու: Սակայն այդ պարագայն, ոչ թէ կամաւոր դանցաւորութեան, այլ բնադատեալ հարկադրութեան հետեւանք էր, և հետեւաբար չկրնար պատասխանատուութիւն յառաջ բերել, ինչպէս չէ բերած իմ նախորդիս վրայ: Մանաւանդ որ, երբոր այդ ձեւը ուղղակի դժուարութեանց կը հանդիպէր, անուղղակի դարմանը զոնց չեղաւ: Վարչական գործերու վրայ բնաւ զաղանիք պահելու ջանք չեղաւ, և հնարաւորութեան սահմանին մէջ զիւրութիւն տրուեցաւ լրագրական տեղեկատուութեանց և հրատարակ-

կութեանց, և թերեւս հնարաւորութեան սահմանէն ալ աւելի, այնպէս որ ստէպ վարչական խորհրդապահութեան պակասութիւնը գանգաւաններու առիթ տուաւ: Յատկապէս ալ հոգ տարի, որպէսզի Ծնունդի և Զատիկի շնորհաւորութեանց առիթ, փոխանակ սովորական քաղաքապարական խօսքերու, տեղի ունեցած խնդիրները և դիպուածները և եղելութիւնները յստակօրէն բացատրուին, ձեռք առնուած միջոցները յայտնուին, և սպասուած արդիւնքները հաղորդուին, առանց լռելու մեզի դէմ եղած դժուարութեանց ընթացքին ու ծագումը, և բնադատութեանց հանգամանքները: Տարին երկու անգամ կատարուած այդ ընդարձակ և մանրամասնեալ տեղեկութիւնները, եթէ ոչ ըստ ամենայնի, գոնէ չատ մօտէն կը փոխանակէին այն համարաւորութիւնը, զոր Սահմանադրութիւնը կը հրամայէ որ Վարչութիւնը Ընդհանուր ժողովին ներկայէ, երկու տարին անգամ մը: Երբոր քաղաք մը ձանդուէր վրայ խոչնդոտի հանդիպի, աւելի խելացի կ'ըլլայ, եթէ խոչնդոտը պատելով իր նպատակին հասնի, քան թէ երբ գլուխը խոչնդոտին դէմ տալով իւր ձանդուէն ու իւր նպատակին ետ մնայ:

(2 Սեպտեմբեր 1908)

15. ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Վարչութեան կերպարանը բացատրող կէտերը մինչեւ այստեղ շօշափեցինք, այժմ պէտք է իւր արդիւնաւորութեան և գործունէութեան անցնիլ, որ աւելի կարեւոր և աւելի կենսական կէտեր կը նկատուին: Սակայն գործունէութեան և արդիւնաւորութեան արժէքը բացարձակ հաշուով չափուելու քանակութիւն մը չէ. անոնց գնահատումը համեմատական հաշուով պէտք է կատարուի: Այդ համեմատական հաշուոյն չափն ալ կախում ունի այն դժուարութիւններէն, որոնց մէջ կը գտնուի աշխատողը, և այն միջոցներէն, որոնք իրեն տրուած կամ իրեն ձեռքը մնացած են: Ասոր համար, չատ աւելի զովում են այնպիսի գործողներ, որք դժուարին կացութեան մը մէջ և դոյզն միջոցներով չափաւոր արդիւնք մը ձեռք ձգած են, քան թէ ուրիշ գործողներ, որոնց արդիւնքը աւելի մեծ եղած

է, սակայն դիւրին կացութեան և նպատաւոր միջոցներու առատութեան մէջ գործած են: Վերջին շրջանի Վարչութեան նախագահն ու անդամներն ալ այդ սկզբունքով պիտի գնահատուին: Կարեւոր է ուրեմն միտքով տատակերկու տարի ետ դառնալ, և 1896 տարւոյ կացութիւնը յիշել և ժամանակին վիճակը ճշդել:

Հայ տարրը չքայնելու զաղափարը ժամանակին կառավարութեան դիտակէտը եղած էր անդոտին այն օրէն, որ հայկական խնդիր մը երեւան եկաւ: Նպատակն ալ չատ յայտնի էր: Յիշեալ կառավարութիւնը իրեն համար ազանով ասպարէզ մը կը փնտէր, և իւր սահմանին մէջ անկաշկանդ ապրիլ կ'ուզէր: Եւրոպական միջոցներու քրիստոնեայ ազգեր հետզհետէ իրենց ինքնութիւնը չեւտած էին, և իրենց համար քաղաքական գոյութիւններ կազմած

էին, եւրոպական տէրութեանց պաշտպանութեամբ: Հայոց համար արձակուած Եւրոպիոյ նպատաւ որ ձայնը, Ասիական մասնաւոր համար նըմանօրինակ դիտումի մը նշանակը կարծուեցաւ դժբաղդաբար: Ասիոյ յղացաւ այն միտքը, թէ կրնար ժամանակաց հոլովմամբ նոյնպիսի ելք ալ ստանալ, թէպէտ Հայ ազգին հանրութեան միտքէն ըտրոտվին հեռու էր քաղաքական կացութեան խնդիրը, նոյն իսկ անոր հնարաւորութիւնը: Հայուն բաղձանքը պարզապէս ու բացարձակապէս կեանքի և ինչքի և պատուոյ և աշխատանքի պաշտպանութիւնն ու վայելքն էր: Սակայն ժամանակին կառավարութիւնն ու զեց քաղաքական խնդիրի երեւոյթը տեսնաւ, և ապագան իւր ծրնունդէն խեղդելու ճարտարութեամբ, Հայոց դէմ հաւածանքը կանխեց, և Հայոց գործելէն առաջ՝ ինքն գործի ձեռնարկեց: Արդար ըլլալու համար պէտք է դիտնալ, թէ Հայոց դէմ կատարածանքն ու հաւածանքն եղան, որ Հայոց խլրտումներուն առիթ տուին, և ոչ թէ Հայոց խլրտումները կանխեցին: Ասոնք հետեւանք եղան, թէպէտ և յետոյ իւր պատճառանք ծառայեցին պետական կառավարանքներն ու հաւածանքներն աճեցնելու: Նպատակն ալ պատմութիւն ընել չէ, և ոչ ալ քաղաքականութեան ուսումնասիրութեանց մասնէն է, այլ միայն կացութեան նկարագիրն ընել: Կասկածանքն արդարացիելու և հաւածանքն աճեցնելու համար, նոյն իսկ դիտումաւոր միջոցներ գործածուեցան հրահանգեալ իշխա-

նութիւններէն, և այս բարութանքներով համարձակօրէն ձեռք տուեցան 1894 և 1895 և 1896 տարիներու արիւնքաւոր զորքերը: Պետական միջոցներ անուշով գործածուեցան սուր ու հուր, զէնք ու բիր, դաշոյն ու հրադէն, թալան ու աւեր: Բարձրագոյն հրամանը իւր թէ Հայերը զսպելու համար էր, այլ իսկապէս նպատակ ունէր Հայերը ջնջել, թէ ոչ գոյութեամբ, գոնէ դիրքով ու ազդեցութեամբ. որպէսզի այլևս նկատողութեան արժանի տարր մը չհամարուին: Կեանքերու կոտորածին աւելցաւ ընչից կողոպտումը, աքսորման աւելցաւ ցրուելու բաց դուռը. արգիլուեցան երթիւկները, առուտուրները, պաշտօնավարութիւնները, յարաբերութիւնները, գործառնութիւնները, դիւրութիւնները, վերջապէս այն ամէն միջոցներ, որոնք չափուելու և ոգի առնելու և կազդուրուելու կրնային ծառայել:

Չկարծուի թէ ժամանակին պետութիւնը այնպիսի տնեղ սոսիս մը ըմբռնած էր Հայը, որ իւր տէրութեան գոյութեան կրնար ըստպառնալ: Այդչափ միտմիտ և անդիտակից չէր, և անտեղեակ ալ չէր Հայերուն իսկութեան վրայ: Հայը առիթ մը կարենար ըլլալ օտար միջամտութեանց Ասիական վրայ տարածուելուն, ուստի պէտք էր առիթը ջնջել. պէտք էր Հայը նկատաւորութեան հրապարակէն վերցնել, պէտք էր զայն չքայնել, թէ ոչ նիւթապէս՝ գոնէ բարոյապէս:

(4 Սեպտեմբեր 1908)

16. ՊԱՇՏՈՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲԸ

Քառանկեցուցիչ յիշատակներ նորոգելու է միտքերնուս մէջ 1896 տարւոյ վերջին ամիսներուն նկարագիրը տալու համար: Տարի առաջ սկսած էր բոլոր գաւառական հայաբնակ կեդրոններուն կանոնաւոր ջարդը, այնպիսի տեղադրական ուղղութեամբ, և այնպիսի անարգել կրկնութեամբ ու անհակառակ գործադրութեամբ, որ անհար էր չտեսնել առանց վրայ բարձրագոյն հովանի մը, կամ լաւ ևս բարձրագոյն հրաման մը: Կոտորածն իւր պտոյտը կատարեց, և մայրաքաղաք ալ հասաւ, և կրցաւ եւրոպական պետութեանց դեսպաններուն դուռերուն առջեւ համարձակ

գործադրուիլ, և հազարաւոր Հայերու արիւնքներ Պաշտոն փողոցները ներկեցին: Ասոնց վերայ աւելցուին հազարներով աքսորեալներ և հազարներով ցրուածներ, աւելցուին ևս հազարներով բանտարկեալներ և հազարներով դատապարտեալներ, անոնցմէ. որ ջարդէն դուրս մնացին. և ոչ թէ անոնցմէ, որ կոտորեցին ու ջարդեցին: Ասիէ զատ Հայերուն համար տեղափոխութիւններ արգիլուած էին, յարաբերութիւններ խափանուած, չահեկան գործեր արգիլուած, օգտակար ձեռնարկներ զլացուած, ամէն պարագայի համար բացառիկ կարգադրութիւններ հրամայուած, մինչեւ իսկ

Հայոց յատուկ նոր օրէնքներ չկան, և Հայոց զիւրաւ դատաւարանիւ համար նոր հատարաններ կազմուած : Հնար էր միթէ որ Հայը չզգածու էր այդպիսի պատահարներու հանդէպ :

Հետեւանքը շատուշատ զգալի էր ամէն անհատի վրայ : Ամէն միւտք չփոթած, ամէն սիրտ կոտրած, քաջալերութիւն կորած, հանգաբառութիւն վրդովուած, փողոցի վրայ երեւնալու իսկ երկիւզ, ամէն վայրկեան լրտեսի կամ քառի մը թակարդին իյնալու վախ, ամէն մէկ քայլի համար վարանոտ կանկած, կեցած տեղը անուշոք, կատարեալ անապահովութիւն, մինչեւ իսկ եկեղեցի երթալու անվտանգութիւն, զիշերները ճրագ վառելու

կամ ճրագ շառցնելու սարսափ : Ասոնց վրայ աւելցուցէք լուկեայն կողոպտումի մը ընդարձակ կարգադրութիւն. ամէն մի շարժում ծանր տուգանքով զնկու. պարտաւորութիւն, ամէն մի գործ անհրաժեշտ կաշառքով կարգադրելու հարկադրութիւն : Ո՛չ մի պաշտօնեայի և ոչ մի պաշտօնատան արգելք դրուած էր Հայուն անիրաւելու. մանաւանդ թէ ով որ Հայը նեղելու և Հայը զրկելու աւելի գործունէութիւն կը ցուցնէր, պատիւի և շահի և յառաջդիմութեան ճանապահ կը յաջողցնէր : Ահա անցեալ օրերու ընդադրոտ նկարագիրը :

(4 Սեպտեմբեր 1908)

17. ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Նկարագրենիս որչափ և թերի, և իրականութեան հետ բազմապատկուած ատեն մինչեւ իսկ անգոյն ու աժգոյն դատուելու չափ տրկար, սակայն իւր անկատարութեան մէջ ալ բաւական է ճիշդ գաղափար մը տալ, թէ ի՞նչ կրնար ընել, կամ ի՞նչ պէտք էր ընէր այդ պարագաներու ներքեւ պաշտօնի կոչուող Վարչութիւն մը : Երկու ուղղութիւններ կան աշխարհի մէջ որեւէ գործի հետեւելու համար. մին է գործութիւն, միւսն է ճարտարութիւն : Երբոր ձեռքդ բաւական ոյժ ունիս, տրամադրելի միջոցներ ունիս, զիմացինք բռնադատելու ձեւեր ունիս, անվախ կը յառաջանաս, բացարձակ կը պնդես ու կը պահանջես ու կը սպառնաս, և վերջապէս գործադրելու կը բռնադատես, և նպատակդ կ'իրագործես : Այսպէս որ չկրցար ընել, պէտք է ճարտար հնարքներ մտածես հակառակութիւնը մեղմացնելու, կերպեր գտնես դժուարութիւններէ խուսափելու, ձեւեր մտածես սիրտեր շահելու, հաշիւներ ընես նպատակդ մասերու բաժնելու, հետամուտ լինիս պիւրազոյցներուն ոյժ տալու, խոհեմութիւն ու նենաս բոլորին չյաջողած ատենդ մասերով շատախալու : Պիտի գոհանաս ժամանակաւոր արգիւնքները չանարգելու, ջանաս երկայնամիտ համբերութեամբ սիրող զօրացնելու, նպատակ ունենաս շարունակ քաջելու առանց փրփրելու, աշխատիս վերջապէս հնարաւոր չա-

փով դիրքը բարոյքելու և խոհական դանդաղկոտութեամբ պատահներուն սպասելու : Այս ալ տիրարն քաջութիւնն է. եթէ Աննիւ բաղեան բուն ու ժիր քաջութիւնը չէ, Փարիսեան խոհական և դանդաղկոտ քաջութիւնն է :

Արդ, 1896 թին գործի գլուխ կոչուող Վարչութիւնը, ինչպէս որ նկարագրենիս կը ցուցնէ, իրրու գործութիւն, իրրու միջոց, իրրու ոյժ, բան մը չունէր, ոչ իրմէն և ոչ ալ ուրիշէն, ոչ ներսէն և ոչ ալ դուրսէն, ոչ բընիկէն և ոչ օտարէն : Վերջին ահռելի հարուածները օտար տէրութեանց վրայ հաղիւթէ պղատոնային անգործ համակրութիւն մը գոյացուցած էին, եթէ չուզէնք իսկ ծանրանալ, կոտորածները տրդարացնելու չափ ունեցածիւ գացած ըլլալուն վրայ : Անոնք անշարժ մնացին կոտորածներուն առջեւ, և ոչ իսկ ազգու բողոքի մը նիւթ բրին : Հաղիւ 1897 թ սկիզբները ընդհանուր բարեկարգութեան մը ծրագիրը ձեռք առին, հայաբնակ վեց նահանգներու յատուկ ձեռնարկն ալ մտնալով : Բայց այս ընդհանուր ծրագիրն ալ դեռ իւր սաղմնային վիճակին մէջ, չուտով մէկ կողմ դրուեցաւ : Այն օրէն մինչեւ վերջ, դաշնագրով կապուած տէրութեանց ընթացքը չիտնուեցաւ, իրենց մտադրութիւնը Եւրոպական միջոցներուն շուրջը դարձաւ : Հայոց խնդիրը սեղանի վրայ չէ,

վճռական խօսքը, միշտ մեր լսած պատգամն եղաւ : Առաջին փորձը Եւրոպական մասն վրայ յաջողցնելու կ'աշխատինք, որ և տքը Ասիական մասն վրայ տարածենք՝ պատճառաւոր շարունակ կրկնուեցաւ : Եւ ամէնէն աւելի տրդաշատող կարծուած տէրութեան ներկայացուցիչը՝ իրեն

հաղորդուած տխուր տեղեկութիւնները լսելով, Ասոնք արդարութեան նախաբարին խօսեցուէ, մենք առայժմ միջամտել չենք կրնար՝ պատասխանը կուտար : Ահա գլխաւորապէս կացութիւնը երբ Վարչութիւնը անկէ ոյժ մը պիտի յուսար : (4 Սեպտեմբեր 1908)

18. ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԱԾ ԿԵՐՊԸ

Այլեւս վարանելու տեղ չէր մնար, թէ ինչ ճանաչով պէտք էր ընթանար Վարչութիւնը, և Վարչութեան գլուխը գտնուող նախադա՛ն : Նա նաւապետ մըն էր, որ ալեկոծեալ ծովի վրայ և փոթարկալից հովերու մէջ վրտանդեալ նաւ մը պիտի վարէր : Իրմէ պահանջել, որ ալեկոծութիւնը դադրեցնէ և կոհակները իջնէ, բնութեան դէմ բան մը ունակները իջնէ, որ հովերը զսպէ զիւրիւր : Իրմէ սպասել, որ հովերը զսպէ և փոթարկը հանդարտեցնէ, իսկ քիչ դէմ բան էր : Իր ընելիքն էր միայն չփոթիլ և միաքիչ հանգարտութիւնը չկորսնցնել, չյուսահատիլ և նաւը չլքանել, կոհակներուն ուղղութեան համեմատ քաշիլ, հովերուն ուղղութեան համեմատ դառնալ, նաւը վտանգաւոր շարժումի չմտնել, նաւին գոյութեան և պահպանութեան մտադիր ըլլալ : մինչեւ իսկ պահանջուած և մասնաւոր զոհողութիւններէ չը ստանալու և մասնաւոր զոհողութիւններէ չը քաշուիլ, կարտախն թափել, բաւական է որ նաւը նաւաբեկութենէ ազատէ, և ոչ ունեւոր չպահանջէ. հոգ չէ որ ճանապահ փոխու երկնցնէ, և կամ տեղ մը քաշուելով հասնիլը յապաղէ :

Օրինակ մըն ալ տանք կացութիւնը բացատրելու : Ենթադրենք թէ մարդ մը վիրաբաւորուած և հարւածուած, շատ արիւն կորսնցուցած և տկարացած, բժիշկի մը խնամքին կը յանձնուի : Ո՛րն է այդ առթիւն մէջ քին կը յանձնուի : Ո՛րն է այդ առթիւն մէջ բժիշկին բռնելիք ճանապահ : Կրնայ արդեօք բռնէ ցնցումներու ենթարկել իւր հիւանդը : Կրնայ յուզելու և սարսելու առիթներ տուող միջոցներ ներկէ : Կրնայ յանդուգն փորձեր կատարել անոր վրայ : Կրնայ նորէն տրիւն կորսնցնելու առիթներ տալ, կրնայ արդեօք հանդարտ և մեղմիկ խնամքներէ տարբեր բան մը կարգադրել իւր վիրաւոր հիւանդին : Ազգին վիճակը այդ տկար և անկեալ

հիւանդին վիճակին յարեման էր, երբոր այդ հիւանդին դարմանին կը կոչուէինք : Մենք ալ մտածեցինք. թէ սաստիկ դեղեր և բուռն ցնցումներ վառապար կ'ըլլան անոր. թէ հնար չէր այլեւս անոր մարմինէն արիւն հանելու համարձակութիւնն ունենալ. բացարձակ հանգաբառութեան պէտքը անհրաժեշտ էր, ապաքինման համար զայն զօրացնել պէտք էր, հիւանդին կազդուրելու միջոցներ գործածել հարկ էր : Այդ բացատրութիւնները և այդ օրինակները այժմ չէ որ կուտամ, շատ անգամներ, պաշտօնական և անպաշտօն հրապարակախօսութեանց մէջ ալ, նոյն իսկ եկեղեցւոյ բեմէն, ընդարձակօրէն սոյն կէտը բացատրած եմ : Պաշտօնի առջի օրերէն ալ այս հարկն ու նպատակը զբաւոր հաղորդուեցաւ արտասահման, որոց որ պէտք էր, թէ Ազգին վիրաւոր և եղկելի վիճակը, ծանրապէս վտանգեալ հիւանդի մը նըման, ամէն կողմէ հանդարտութեան պէտքը կը յայտնէ և կը պահանջէ :

Այդ կրկին օրինակները այնչափ բացայայտ են, որ երկար բացատրութեան չեն կարօտիր. այնչափ պերճարան են, որ ջատագովական մեկնութեան պէտք չունին. այնչափ վճռական են, որ Վարչութեան բռնելիք ճանապահ անհրաժեշտ կերպով զձա՛ծ էին : Վարչութիւնն, իւր նախադասով և իւր անդամներով, խիզճի և պարտաւորութեան դէմ գործած պիտի սեպուէին, եթէ տարրեր ուղղութիւն մը նախադասէին. և ազգին դէմ յանցաւոր եղած պիտի լինէին, եթէ տարրեր կերպով վարուած ըլլային, բուն միջոցներ գործածէին, յանդուգն փորձերու գիմէին, և ազգին նոր զոհողութիւններ պատճառած ըլլային :

(4 Սեպտեմբեր 1908)

19. ԿԵՐՊԻՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Կը մնայ քիչ մը աւելի մանրամասնութեանց մասնէ, և նախադասուած կերպին դործածութեան հանգամանքներն ալ ցոյցնել: Երբ զիմադրութեան ձեռք մէկ կողմ կը թողուի, հարկ կը լինի որ իրր ակնկալութեանց միակ աղբիւր ընդունուի նոյն իսկ այն, ուսկից որ կը խիթայ, որպէսզի անոր բարի կամեցողութիւնը հնար լինի արթնցնել: Պետութիւն կամ կառավարութիւն ըսածնիս, թէպէտ ըստ երեւութիւն անբաժան, սակայն գործնականապէս կը բաժնուի գերագոյն իշխանին և գործադրող պաշտօնէութեան վրայ: Այդ բաժանումին ներքեւ շատ սովորական ճանաչող մըն է, իշխանը նպատակ ուր ընկու ջանալ, և պաշտօնէութեան վրայ ծանրանալ, մինչեւ իսկ պաշտօնէութիւնը ամբաստանել և դատաւեալ: Այդպէս եղաւ Վարչութեան գործադրած կերպը: Ժամանակին վեհապետին հանդէպ վստահութեան առերեւոյթ ցոյցեր և ակնկալութեան ենթադրութիւններ, յարատեւ դիմումներ և անձանձիր կրկնումներ, իսկ դէպ առ պաշտօնէութիւնն շարունակ դանդաղներ և յայտնի ամբաստանութիւններ, եղելութեանց բացատրութիւններ և մերկապարանոց յայտնութիւններ: Այս վերջին օրեր, նոյն իսկ ազատութիւն հաշակողներն ու ազատութեամբ գործողներն ալ, ասկէ զատ ուրիշ ոճ մը չկրցան գտնել, և պետութեան և պաշտօնէութեան մէջ տարբերութեան վրայ հիմնեցին իրենց ընթացքն և ուղղութիւնը, Կայսրը գովեցին ու պաշտօնականները մեղադրեցին: Ազգային Վարչութիւնն ու իւր նախագահը շատ կանուխէն մտածեցին և ընդգրկեցին այդ ձեռք: Անոնք երբեք չկասեցան պաշտօնական բողոքներ կրկնել և երեքնել, անընդհատ շարունակել և սնդել, և ամէն մի անուշադրութեան վրայ հաւանութիւն և գոհունակութիւն յայտնուած չէ: Ընդհակառակն միշտ դժգոհութեան առիթները առջեւ դրուած են: Զեւակերպութեան ուղերձներու խօսքերն իսկ, զգուշութեամբ չափաւորուած և ամփոփուած են, կամ զատարար առնուած պարագայի մը վրայ բերուած են, կամ նախնի ժամանակներու սովորական քաղաքավարութեան գիծերէն անդին չեն անցած: Քաղաքավարի խօսքերը երկու անհատներ ալ իրարու հանդէպ սուր են գործածել: Բայց երբ ինքզինքնին խոստարն ծառայ կը յայտարարեն և կը ստորագրեն, ոչ խոստարն ծառայ, և ոչ ալ ստորագրեն, ոչ խոստարն ծառայ, և ոչ ալ պարզ ծառայ եղած լինելու գաղափար կ'ուսնան: Այս ամէնը կրնայ ստուգուիլ յարաբերական դիւանի մէջ պահուած պատճեններէն: Բանական կառավարութիւնը չէր կրնար իրեն սովորական ներդաւիտ ձեւերէն հրաժարիլ, և անկեղծաբար կերպով գործել: Հեռեւեարար արուեստակալ քննութիւններով և կամայական ուրացութիւններով, կեղծուպատիր ձեւերով և խարդախ բանաձեւերով գործնալ կ'աշխատէր, բայց մենք մեր ստիպումներն ու բողոքները չէինք վերջացնել: Անոնց բռնած ձեւին դէմ դանդաղ էր, ինչ որ երես առ երես վեհապետին խօսելով ալ յայտնած եմ, թէ նորին Կայսերական Վեհապետութեան կողմէն տրուած հրամաններուն համար շնորհակալութիւնս պիտի յայտնէի, սակայն տրուած հրամանները նախարարութեան և պաշտօնէութեան կողմէն չէին գործադրուիր: Աւ որ Վեհապետը, խօսքին տր դիմելը թափանցելով, խօսակցութիւնը կարճեց պատասխաններով, թէ Գործադրութեան համար ալ նոր հրամաններ կ'ուտայ: (4 Սեպտեմբեր 1908)

20. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆՅ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

Հնար է միտքէ անցնել, թէ մի գուցէ պաշտօնագիրներուն յայտարարութիւնները վեհապետին սիրտը չանկու ճանաչու մէջ տարապայման յառաջելով, ճշմարտութիւնը քողարկելու աստիճանին հասած լինին, և կապութեան վրայ գոհունակութիւն յայտնելու

թեան վրայ ճայն բարձրացնելով, վեհապետը ցնդել և դարմանը պահանջել:

Եւստի ժողովոյ ատենադրութիւնները, ուր ամէն եղելութեանց մասին խորհրդակցութիւններ կատարուած լինելը պատմուած է. և պատրիարքական անթիւ անհամար պաշտօնագիրներ, որք յարաբերական և վարչական դիւաններու արձանագրութեանց մէջ զիջուած հատորներ կը կազմեն, յայտնի կերպով կը ցոյցնեն, թէ չէ եղած դանդաղատանաց տեղի տուող գիւղութեան մը, որ նկատի առնուած չլինի, և որուն մասին ոչ թէ մէկ, այլ շատ անգամներ բողոքներ եղած չլինին: Այդ բողոքները նկատի կ'առնուէին կառավարական չորջանակներու մէջ, և որոշման ու կարգադրութեանց ալ առիթներ կուտային, թէպէտ եւսական կառավարութիւնը չէր կրնար իրեն սովորական ներդաւիտ ձեւերէն հրաժարիլ, և անկեղծաբար կերպով գործել: Հեռեւեարար արուեստակալ քննութիւններով և կամայական ուրացութիւններով, կեղծուպատիր ձեւերով և խարդախ բանաձեւերով գործնալ կ'աշխատէր, բայց մենք մեր ստիպումներն ու բողոքները չէինք վերջացնել: Անոնց բռնած ձեւին դէմ դանդաղ էր, ինչ որ երես առ երես վեհապետին խօսելով ալ յայտնած եմ, թէ նորին Կայսերական Վեհապետութեան կողմէն տրուած հրամաններուն համար շնորհակալութիւնս պիտի յայտնէի, սակայն տրուած հրամանները նախարարութեան և պաշտօնէութեան կողմէն չէին գործադրուիր: Աւ որ Վեհապետը, խօսքին տր դիմելը թափանցելով, խօսակցութիւնը կարճեց պատասխաններով, թէ Գործադրութեան համար ալ նոր հրամաններ կ'ուտայ: (4 Սեպտեմբեր 1908)

չափ յառաջացած ըլլան: Անոր համար կը կանխենք յայտարարել, թէ բոլոր պատրիարքական թագրիւններ, հաւատարիմ թարգման եղած են անորոք կացութեան, և համարձակ յայտնած են զանգատ և դժգոհութիւն և ամբաստանութիւն, երբեք ընդհանուր կացու-

թեան վրայ հաւանութիւն և գոհունակութիւն յայտնուած չէ: Ընդհակառակն միշտ դժգոհութեան առիթները առջեւ դրուած են: Զեւակերպութեան ուղերձներու խօսքերն իսկ, զգուշութեամբ չափաւորուած և ամփոփուած են, կամ զատարար առնուած պարագայի մը վրայ բերուած են, կամ նախնի ժամանակներու սովորական քաղաքավարութեան գիծերէն անդին չեն անցած: Քաղաքավարի խօսքերը երկու անհատներ ալ իրարու հանդէպ սուր են գործածել: Բայց երբ ինքզինքնին խոստարն ծառայ կը յայտարարեն և կը ստորագրեն, ոչ խոստարն ծառայ, և ոչ ալ ստորագրեն, ոչ խոստարն ծառայ, և ոչ ալ պարզ ծառայ եղած լինելու գաղափար կ'ուսնան: Այս ամէնը կրնայ ստուգուիլ յարաբերական դիւանի մէջ պահուած պատճեններէն: Բանական կառավարութիւնը չէր կրնար իրեն սովորական ներդաւիտ ձեւերէն հրաժարիլ, և անկեղծաբար կերպով գործել: Հեռեւեարար արուեստակալ քննութիւններով և կամայական ուրացութիւններով, կեղծուպատիր ձեւերով և խարդախ բանաձեւերով գործնալ կ'աշխատէր, բայց մենք մեր ստիպումներն ու բողոքները չէինք վերջացնել: Անոնց բռնած ձեւին դէմ դանդաղ էր, ինչ որ երես առ երես վեհապետին խօսելով ալ յայտնած եմ, թէ նորին Կայսերական Վեհապետութեան կողմէն տրուած հրամաններուն համար շնորհակալութիւնս պիտի յայտնէի, սակայն տրուած հրամանները նախարարութեան և պաշտօնէութեան կողմէն չէին գործադրուիր: Աւ որ Վեհապետը, խօսքին տր դիմելը թափանցելով, խօսակցութիւնը կարճեց պատասխաններով, թէ Գործադրութեան համար ալ նոր հրամաններ կ'ուտայ: (4 Սեպտեմբեր 1908)

Անոնք որունկեղիւր եղած են մեր հանդիսական բանախօսութեանց, թէ՛ կայսերական և թէ՛ ազգային տօնախմբութեանց առիթներուն, զգալաւոր կազմած են մեր զգուշաւոր ոճին և սեղմեալ յայտարարութեանց վրայ: Մեր խօսքերը այնչափ համարձակ և նշանակաւոր էին, որ լրագիրներ չէին համարձակիր և չէին սովորութեամբ քարոզներուն մէջ հրատարակել: Պաշտօնական մաղթանքներն ալ, որոնք կը հին սովորութեամբ քարոզներուն մէջը կը խօսուէին, մենք քարոզէն զատեցինք և եկեղեցական արարողութեանց աւարտելէն վերջը բակին մէջ կատարել սկսանք, և ինչչափ ալ այդ մասին փաստուտ տեղեկատուներ զիջուցութիւններու առիթ տուին, սակայն մենք զայն անփոփոխ պահեցինք և պաշտօնական

ձեւերուն մէջէն ալ մաս մը նուազելու դիտումն չհեռացանք:

Այդ պարագաները յառաջ կը բերենք, մի անգամ ընդ միշտ յայտնելու և պնդելու համար, որ թէ՛ նախագահ և թէ՛ Վարչութիւն, հարկ սեպելով հանդերձ մեղմ և շահեցող զիրք մը բռնել, երբեք այդ մեղմութիւնը ստորնութեան չհասուցին, և իրենց պաշտպանելիք դատը չվտանգեցին: Իսկ միւս կողմէն կառավարական ընթացքին դէմ պաշտօնէութեան անուշով բուռն և ընդգիմաղիր դիրք մը գրաւեցին սկիզբէն իվեր, և զայն պահեցին մինչեւ վերջ: Ոչ միայն գաւառական կուսակալներու և կառավարիչներու և փոխկառավարիչներու դէմ ծանր ամբաստանութիւններ կուտակեցին, այլեւ նախարարներու և նոյն իսկ կառավարութեան վրայ բողոքներ և գանգատներ բրին, և ճշմարտութիւնը աներկիւղ յայտնեցին: Այդ կերպով, եթէ իշխող միապետին անձին դէմ խօսել չկրցան, սակայն իրենց դիմումներուն և գանգատներուն ու բողոքներուն ոյժը չսկարացուցին, և շատ յստակ կերպով իրենց բուն նպատակակէտը պարզեցին: Բարձրագոյն տեղեր այդ ձեւերը հաճելի չէին երեւար, տհաճութեան յայտարարութիւններ ալ կ'ըլլային. սակայն պատրիարքին բռնած վարչական ուղղութիւնը երբեք այլալուծիւն չկրցաւ: Այս բանին իւր յայտնի փաստ պէտք է նկատուին շարունակ տրուած տեղեկագիրները, առաջին օրէն սկսելով մինչեւ 1908 մարտին մատուցուած ընդարձակ բողոքագիրը:

(4 Սեպտեմբեր 1908)

21. ՆԱՐԱԿՈՐ ԵՂԱՆԱԿԸ

Այն տեսութիւնները, գործ ժամակին կապութեան և պարագայից բռնութեան և վարչական ուղղութեան նկատմամբ պարզեցինք, իրաւունք կուտան մեզի համարձակօրէն եղբակացնել, թէ ինչ որ հնար էր, և ինչ որ պէտք էր ընել, Վարչութեան և իւր նախագահին գործածած եղանակն էր: Ասոնք զիջուցութեան թէ ինչ էր կառավարութեան ընդհանուր դիտումը Հայոց նկատմամբ, կը յիշէին որ նախկին պատրիարք մը իւր ականջով լըսած էր բոլոր Հայերը սուրէ անցնել տալու սպառնալիքը, միտք բերին թէ ուրիշ պատ-

րիարք մըն ալ լսած էր Հայերուն այլազմ միայն եղած լինելուն և նորէն ամէնքը այլազմ դարձնելու խօսքը. նկատեցին որ կոտորելու սպառնալիքը իրականութիւն ստացած էր 1895 և 1896 տարիներու կարգադրուած կոտորածներով. կը տեսնէին որ Հայերը չըքացնելու դիտումն ալ գործադրութեան մըտած էր բացառիկ զրկումներու և ճնշումներու հրամաններով: Վարչութեան առջեւ երեք եղանակներ միայն բաց էին. կամ ընդգիմաղիր խիստ ընթացք մը, կամ վշտակիր բողոքով քաշուիլ մը, կամ մեղմացնելու ջանա-

դիր փորձ մը: Առաջինին նկատմամբ փորձը դեռ նոր լրացած էր, զայն փորձողներ առջի տուած էին, հանրութիւնն ալ ոչ ևս նոյն ընթացքին ձգտումներով տողորուած էր, որով վարչութիւնը պիտի չկարենար միեւնոյն փորձին կրկնումը վերսկսիլ: Երկրորդը շատ դիւրին էր գծութիւնէ փախչելու և անձնական նկատումէ ազատելու համար. բայց պարագայից անյարմար էր, ինչու որ, ճիշդ այդ կացութեան գիտակցութեամբ ընտրուած էին նոր վարչութիւնը և նոր պատրիարքը, և իրենց փախուստը արդարանալի չէր կրնար նկատուիլ: Թերևս արդարանալին, եթէ տարբեր կացութեան մէջ լինելով, յանկարծ փոփոխուած կացութեան մը հանդէպ դանուէին. բայց ոչ, երբ յատկապէս այդ կացութեան համար կոչուելով, գիտակցութեամբ գործի մտած էին, և նոյն վիճակին շարունակութեան մէջ կը մնային:

Եթէ առաջին երկու եղանակները արամաքանական տեսութեամբ հետեւելի չէին,

ուրեմն միակ նախադասելի և հետեւելի եղանակ երրորդն էր. և եթէ վարչութեան նախագահն ու անդամակիցք այդ կէտին հաւատարմարար փարեցան և նոյնին մէջ շարունակեցին, հնարաւորը գործած և պարտքերն կատարած կ'ըսուին: Մինչև և իսկ գովանի հաստատամտութեան արժանիքն ալ չանած պիտի համարուին, քանի որ տոկուն յարատեւութեամբ, աննկուն պնդութեամբ և արթուն գործունէութեամբ, իրենց սիրտի ցաւերուն, ներքին վիշտերուն, արտաքին տագնապնեւուն և ամենուտեք խոչնդոտներուն հակառակ, կրցան աղգին կացութեան համաձայն աշխատիլ. ոչ թէ կացութիւնը ջնջելու և դժուարութիւնները սպառելու յաւակնութեամբ, այլ հնարաւորը գործելու և կացութիւնը մեղմացնելու ջանքով. գոնէ գանգատող և բողոքող և պահանջող ձայնը լռեցուցած և ջնջած չլինելու զիրոմամբ:

(5 Սեպտեմբեր 1908)

22. ՏԻՐՈՂ ԵՂԱՆԱԿԸ

Որեւէ գործունէութեան մը վրայ ուղիղ դատաստան ընելու համար, պէտք է զայն բաղդատական տեսութեամբ քննել, ժամանակակից և վիճակակից գործունէութեանց հետ համեմատելով: Մեր պարագային մէջ, բաղդատութեան միւս եզրը կը կազմեն նախապէս միւս պատրիարքարանները, նկատի չառնելով իսկ, որ յունականը՝ որթոտըս պետութեանց, պուլկարականը՝ իւր իշխանապետութեան, և կաթոլիկականը՝ հռովմէական ղեկավարանաւոր պաշտպանութիւնն ու հովանաւորութիւնը կը վայելէին: Այսու հանդերձ Հայոց պատրիարքարանին ընթացքը, միշտ աղղու ու զօրաւոր, և միանգամայն ճարտար ու խոհական դատուեցաւ ամէնուն կողմէն. և Հայոց պատրիարքարանին ընթացքը գովաբանութեան և օրինակելիութեան վկայութիւնն ստացաւ: Միւս պատրիարքարաններ առաւելագոյն զօրութեան տէր լինելով հանդերձ, մերինէն աւելի համարձակութիւն ու տոկունութիւն ցոյց չտուին, բացորոշ յայտարարութիւններ և ստիպողական խնդիրներ չմատուցին, թէպէտեւ նմանօրինակ

տագնապնեւ ալ ունեցան: Արդ եթէ մեր պատրիարքարանը, իւր սկարացման և կղզիացման մէջ, եթէ անոնց մերձաւոր զործունէութիւն մըն ալ ցուցուցած ըլլար, միշտ զնահատման արժանի պիտի սեպուէր. որչափ ևս, երբ անոնց հաւասար, եթէ ոչ աւելի, համարձակութիւն ցոյց տուաւ:

Եթէ ուրիշ պատրիարքարաններու հետ իսկ ի հաւասար է առ հաւասար բաղդատութեան տեղի չկայ, բնաւ իսկ տեղի պիտի չըլլայ դեպքանատուններու հետ ի փոքուէ առ մեծն բաղդատութեան մասնելու: Նոյն իսկ բանականութեան և տորմիդներու տէր գօրութիւններ, որոնց բաղձանքը՝ կամք, և կամքը՝ գործ կատարելալ կը նկատուին, միեւնոյն մեղմացուցիչ, շահեցող, երկայնամիտ, յարատեւող, խնդրողական եղանակը կը գործածէին, և ստիպողական, վերջնագրական, խտտացուցիչ և նեղացուցիչ եղանակներու չէին դիմեր: Երբ իրենց զաշնադիր պայմանները կ'անարգուէին, դեպքանատանց թարգմաններ միեւնոյն ձեւն ու կերպը կը գործածէին, միեւնոյն տեղեր և դուռներ կը յաճախէին, միեւնոյն կեղծուպա

տիր ձգձգումները կը լսէին, ինչ որ մեր պատրիարքարանին ալ վիճակուած էր: Արդիւնաւորութեանց մասին ալ, եթէ հնար լինէր ոյժեր և միջոցներ համեմատութեան դնելով բաղդատական կշիռի դիմել, թերեւս ամէնաւ

լու տեղ չառննայինք. բայց մեր նպատակն այս չէ, այլ միայն ժամանակի տիրող եղանակին մեղի համար պարտաւորիչ եղած ըլլալը ցոյցնել:

(5 Սեպտեմբեր 1908)

23. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՐԾԻՔԸ

Եթէ հանրութեան կողմէն արտայայտուող կարծիքները հնար չէ բացարձակապէս իւր գործի կանոն ընդունիլ, քանի որ հասարակութիւնը չկրնար ամէն պարագայ զիտնալ և հանգամանք կշռել, բայց կրնայ իւր փաստ ծառայել, երբոր նա արդիւնք տեսնելով և օգուտ զգալով կը խօսի: Ազգային վարչութիւն և ազգային հասարակութիւն բաւական երկար սարկներ իրարու հետ գտնուեցան, և հասարակութիւնը կրցաւ վարչութեան գործին բնութիւնը զգալ և անոր բռնած ուղղութեան հետեւանքը շօշափել, հասարակութիւն լիով իմացաւ թէ ինչ ճանապարհ բռնած է վարչութիւնը, և թէ ինչ ուղղութեան կը հետեւի. տեսաւ այդ ուղղութիւնէ ծագած օգուտն ալ մեան ալ, և երկուքը իրարու համեմատելով կշիռին որ կողմը հակիլը փորձառութեամբ իմացաւ:

Այս ամէնը գիտնալով, նոյն իսկ իւր ցաւերուն և իւր վիշտերուն ներքեւ, հասարակութիւնն իւր միտքը յայտնելէ չկտուեցաւ: Արդ, այդ յայտարարութիւնները երբէք աննպատակ շահանքութիւն չունեցան, և թէ մայրաքաղաքի եւ թէ գաւառի ժողովուրդը բանիւ և գրով, գործով եւ արդեամբ, միշտ հաւանութեան և համամտութեան նշանները առատացուց: Չեմ ըսեր թէ ամէն մարդ գոհ եւ ուրախ վիճակ ունեցաւ, որովհետեւ ցաւեր ու վիշտեր, տագնապնեւ ու տառապանքներ, նեղութիւն ու կարօտութիւն վերջ չգտան: Միայն թէ երբ վիշտերնին կը բացատրէին ու կարօտութիւննին կը յայտնէին, ակնկալութեան արտայայտութիւննին ալ պակաս չէին ընել:

Միանգամայն պատրիարքին հանդէպ, որ այս սովոր վարչութիւնը կ'անձնաւորէր, վստահութեան վկայութիւններ չըլլացան:

Սակայն չըսուի, թէ երկիւղալի պարագայից մէջ վախն աւելի, քան թէ յարգը կը ստիպէին զիրենք այդպիսի նպատաւոր յայտարարութիւններ ընել: Որովհետեւ, նախ որ մեր ժողովուրդը իւր խիղախ և համարձակ բնաւորութեամբ՝ վախի պատճառով՝ իւր ներքին շրջանակին մէջ և իրեններուն հանդէպ՝ ընկճուող չէ. և երկրորդ որ, եթէ զիտողութիւն կամ գանգատ ընելէ վախի համար քաշուէր, համակրութեան ցոյցեր առատացնելու պէտք չունէր, իրեն վրայ ստիպում չէր եղած, և չէր կրնար ալ ըլլալ: Իրեն կը բաւէր վերադառնալ լուծութիւն մը, և համակրական ցոյցերու պէտք չունէր: Սակայն իրականութիւնը ասոր հակառակը եղաւ, ոչ միայն համակրութեան և վստահութեան արտայայտութիւնները ընդհանուր եւ յարատեւ եղան, այլ և աճեցուն եղան, որ է ըսել, թէ բան մը զգացին, որ չապացոյցին: Ժողովուրդը որ իւր վիճակին գիտակից էր, իմանալով հանդերձ թէ ինքն զրկմանց ներքեւ է, տառապանքներ համոզուած էր թէ վարչութիւնը կըրցածը կ'ընէ, թէ լաւագոյն ուղղութեան մէջ է, և թէ անկէ տարբեր ճանապարհ մը չկրնար բռնուիլ: Այս եղաւ պատրիարքութեան ռահմաններուն մէջ գտնուող ժողովուրդին իսկական եւ գործնական համոզումը: Վկայութիւնն ալ ներսէն պէտք է փնտռէինք, և ո'չ դուրսէն:

(5 Սեպտեմբեր 1908)

24. ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Ժողովուրդը խորունկ պատճառաբանութեանց մէջ մտնելու կարող չէ, բարակ հանրեանքն ալ յարմար չէ. նորա գործիչը զգա

ցումն է. և երբ զգացումը բորբոքելու միջոցներ կը գործածուին, շատ դիւրին է անկէ ուղուած արտայայտութիւնն առնել: Երբոր

ժողովուրդը իրեն թողուած է, նորա զգացումը կը բղխի իւր օգուտէն և իւր ակնկալութենէն. իսկ երբ կ'ուզես զայն զրգուել, նորա զգացումը կը բղխի տրուած թելադրութենէն: Շատ յայտնի ու ծանօթ օրինակ մըն է, որ իւր ստացած բժշկութիւններուն և տեսած բարիքներուն զգացման ներքե ուժանանա գոռացող ժողովուրդը, կրցա՝ քահանայապետներու և զայրներու գրգռութեան ներքե՝ չորս օր ետքը իսպառնակալապէս Մեր ժողովուրդն ալ, ինչպէս ըսինք, եթէ Վարչութեան նախագահին և անդամներուն բռնած ուղղութեան համաձայնութիւն յայտնեց, հարկաւ պագցում մը ունեցաւ: Արդ՝ այդ զգացումը թելադրութեան հետեանք չէր, ուրեմն պէտք է հետեցնել թէ, հարկաւ արդիւնք մը տեսած և զգացած էր: Միւս կողմէն, քանի որ եղիկի վիճակը դադարած չէր, ուրեմն ժողովուրդը բնատուր զգացմամբ կ'իմանար, թէ տիրող բռնապետական դրութեան դիտումնաւոր ու կազմակերպեալ հարստահարութեանց ներքե, Վարչութիւնը հրահրաւորը կը գործէր, երբ ցանկացեալը չէր արտադրէր: Անոնք, որ անցեալ բռնութեան ներքե, կը կարծէին երկրի բարեկարգութեան ու երջանիկ կենցաղաւարտութեան օրեր տեսնել, կամ թէ արդիւնաւոր զարգացման ակնկալութիւններով կ'օրօրուէին, հարկաւ մեր երկրէն դուրս կ'ապրէին և իրականութեան անտեղեակ էին, որ երեւակայական տեսլականով կը սնանէին: Այսպիսի զաղափարներ կրնային ունենալ միայն անոնք, որ ներսը ապրողներուն տխուր ու դժպէտ զգացումներէն ազատած, և ազատ երկիրներու մէջ ու դիւթիչ ազդեցութեանց ներքե օրերնին կ'անցնէին: Մեր ազեալի կացութեան նկարագիրը, անոնք իրր նկար միայն կը տեսնէին, իսկ կրելու զգացումը չունէին: Բայց կրելու զգացումը տարբեր կերպով դատել կուտայ: Այս վիճակին մէջ եղողներ, երբոր իրենց տառապանքէն

որեւիցէ մասի մը նուազիլը կը զգային, երբոր մասնաւոր դիւրութեանց կատարուիլը կ'իմանային, երբոր նորանոր տառապանաց առջեւն աւնուած լինելը կը տեսնէին, բնազդական մղմամբ յարաբերական գոհունակութիւն մը կը զգային, և յարաբերական արդիւնքին ալ արժանիքը կը գնահատէին: Ասոնք չէին կրնար բաղձացեալ առաւելութեանց զաղափարներով օրօրուիլ: Համայնաստղաւ կոտորածին և համայնածախ կողոպուտին և համայնաջինջ զրկումներուն ներքե, զգացումները շատ տարբեր կերպով կ'առաջնորդուէին, որովհետեւ գոյութեան ինդիւն էր որ կը գերազանցէր: Ահա Վարչութեան նպատակն ու աշխատանքը, ահա նորա գործն ու արդիւնքը: Ազդի գոյութիւնն էր իւր գերազոյն նպատակը, և այն պիտի ըլլար իւր գործունէութեան նպատակաւոր փաստը, նա լիովին կ'արգարանար, եթէ ազդին գոյութեան օգտակար ըլլար, եթէ ազդին նուազելուն առջեւը առնէր, եթէ կացութեան չարաչար վատթարանալը արգիլէր, եթէ ազդը պահէր: Այս ուղղութեամբ և այս գործունէութեամբ կրցան, պատրիարք ու Վարչութիւն, տառաւորութեան ետքը, ազդը լաւագոյն վիճակի մէջ թողուլ 1908 թին, քան ինչ որ իրենց յանձնուած էր 1896 թին: Ժողովրդական խիզճն ու զգացումը, այդ արդիւնքը տեսան ու վերապահին ժամանակին, և այս եղաւ ժողովրդեան կողմէն Վարչութեան և անոր նախագահին ցոյց տրուած գնահատման գործնական բացատրութիւնը: Փորձառու և ակնհաս տես, և իւր զգացման բերումը գործող ժողովուրդին ձայնը, անուշտ գնահատելի փաստ մըն է: Արտեստակեալ զրգուութեանց ներքե արձակուած ձայները չեն նուազեցնէր նորա վկայութեան ոյժը, ինչպէս նշանաւոր ուրբաթին իսպառնակները՝ չջնջեցին միաշարժիւն ուժանաններուն նշանակութիւնը:

(6 Սեպտեմբեր 1908)

25. ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Արեւնազանդ եղած էին 1895 և 1896 տարիներու արկածները, և երբ նոր Վարչութիւնը գործի գլուխ անցաւ, անոնց շարունակութիւնը տակաւին դադարած չէր, և այստեղ

այնտեղ գլուխ ցուցնելէ ետքը, յեղակարծ նոր պատահար մըն ալ աւելցաւ եւզովիոյ մէջ 1897 թիւորուարին: Մինչև այն ատեն կոտորածներուն հետեւանօք Հայերն էին, որ պար-

տաւոր կը նկատուէին, և սպանեալներուն կը յաջորդէին բանտարկեալներ և աքսորեալներ, դատապարտեալներ և մահապարտներ: Բայց այս անգամ պատրիարքարանի կողմանէ նոր միջոցներ ձեռք առնուեցան, սպանեալներու դէմ սաստիկ բողոքներ արձակուեցան, յատուկ քննիչներ գացին մարաքաղաքէն, և ջարդող թուրքերէն եօթանասունեակու անձեր դատապարտութիւններ կրեցին, ու հետեւոր երկիր վտարուեցան, և այսպէսով կարգադրեալ կատարածներուն վերջ տրուեցաւ միանգամ ընդ միշտ: Ջարդերը կատարող ամբոխը գործնականապէս համոզուեցաւ, թէ Հայերը կոտորելու թողտուտ թիւնը վերջացած է: Նոյն 1897 տարուց օգոստոսին տեղի ունեցաւ Բարձրագոյն Դրան ներքեւ ուսմրի պալթումը, որ կրնար անդ կոտորածի պատճառանք ըլլալ: Բայց պատրիարքի անմիջական դիմումներով և Վարչութեան գործակծութեամբ, ժամը ժամին խիստ հրամաններ տրուեցան արքունիքէն, ամէն կողմ զգուշաւորութեան հրահանգներ հեռագրուեցան, թիւրք ամբոխը զսպուեցաւ, և ձերտակալութիւններ չընդարձակուեցան: Հազիւ քսան հոգիի վրայ ձեռք դրուեցաւ, և դատաստանով անոնց կէսն ալ արձակուեցաւ, և ահագին երկիւղովի տագնապէ մը ազատեցաւ ժողովուրդը, պատրիարքին և Վարչութեան ընդգրկած ուղղութեամբը:

Գաւառներու զանազան կողմերը զրգուութեամբ յուզումներ, ուրիշ ատեններ ընդարձակ արկածներու ու կոտորածներու առիթ կ'ըլլային: Իսկ վերջին տարիներ Վարչութեան ձեռք առած ուղղութեամբ, արկածները սահմանափակուեցան և չտարածուեցան: Յանկալի էր բոլորովին իսկ խափանել, բայց զրգուութեան իրենց իրաւասութենէ և պատասխանատուութենէ դուրս չըջանալներու մէջ կը պատրաստուէին:

Յիշենք ևս 1896 դեկտեմբերին առնուած ընդհանուր ներումը, որով հազարէ աւելի եղան դատապարտութենէ և բանտարկութենէ ազատուածներ, և հարիւրի չափ կախազանէ փրկուածներ: Փախտականներու վերադարձին համար ալ պայմանաժամ մը առնուեցաւ, և օգտուիլ ուղղող քանի մը հազարներ իրենց տեղերը դարձան, ընդհանուր ներումէն ետքը ոչ տակաւ բանտարկելոց մասնաւոր ներումներ

ալ տապուեցան զանազան առիթներով: Նոր ընդհանուր ներումն մը ամէն պատրաստութիւններ եղան 1900 թին, և կատարուելու վրայ էր, երբ միտք պղտորող միջադէպներ յուզուեցան, և պետութիւնն օգտուեցաւ խոստացուած և պատրաստուած ներումը զանալ: Կամայական պատճառանքներով բանտարկեալներէն շատ շատերուն ազատութիւնները՝ պատրիարքարանի ձեռք ստացուեցան: Ամբաստանեալ առաջնորդներէն և ոչ մէկուն վրայ վերջնապէս ձեռք դնելու թող տրուեցաւ, և եթէ ունանք, անձնական թշնամութիւններէ զերծ մնալու համար իրենց տեղերէն հեռացուեցան, բայց դարձեալ ուրիշ պաշտօններու անցան: Պաշտօնի վրայ գտնուող բազմաթիւ ազգայիններուն դէմ յարուցուած ամբաստանութիւններուն առջեւ առնուեցաւ, և հետեւանքները խափանուեցան: Յիշատակենք ևս, որ տուրքերու մասնաւորի շտրոնման ստացուեցան, տուրքերու վճարմանց յապաղումներ և յետաձգումներ առնուեցան, երթեկներու դիւրութեանց հրամաններ հանուեցան և գործադրուեցան: Դժբախտաբար նոր զրգուութեանց միջադէպներ պատճառ եղան բացառիկ կարգադրութիւնները կրկին արթնցնելու, և զեղծարար պաշտօնէութեանց ձեռք արդարացման փաստեր ընձեռելու: Անցեալ երկուսասանամեայ չըջանը շարունակ եղեւ մը եղաւ դժուարութեանց նուազելուն և դժուարութեանց աճելուն: Մէկ կողմէն լսկ արդարութեան ձայնը՝ կազմակերպեալ բռնութեան դէմ դիւրութեան չէր բաւեր, բարեկամական և բարեխրական միջամտութեան հետքն անգամ չէր երեւեր, պաշտպանութեան սահմանեալ ոյժեր լսիկ համակերպութեան վերածուած էին: Հետեւաբար դժուարութիւնները նուազեցնելու միակ միջոց՝ վստահութիւն ազդելու կերպը մնացած էր. իսկ ասոր դէմ ալ, որեւէ արտաքին միջադէպ մը զայն ջլատելու առիթ կ'ընծայէր, և դժուարութեանց նոր աճումին պատճառ կ'ըլլար: Խեղճ Վարչութիւն ու պատրիարք, անգամ մը առած ճանապարհն՝ նորէն սկսելու կրտսիպուէին: Ամէնէն աւելի նպատաւոր ատեններէն մին եղած էր 1897 տարւոյն ամառը, որ նոր Վարչութեան գործի ձեռնարկելին իվեր զրգուիչ պատահարներ զաղարած էին, և այդ իւր վստահութեան զօրաւոր փաստ գործածուած էր, և ահա

1897 օգոստոսի ուսմբը վերելայր յեղաշրջեց յառաջացեալ պատրաստութիւնը, եղածը քան-

դէց, և ըլլալիքին վիստեց: (6 Սեպտեմբեր 1908)

26. ԿԱՐՕՏՈՒԹԵԱՆՑ ՆՊԱՍՏՆԵՐ

Ժողովրդեան վրայ դէպ առ վարչութիւն գնահատում ներշնչելու գլխաւոր առիթ մըն ալ, կարօտութեանց պահուն իրեն կարկառուած ձեռքն ու իրեն հասած նպատան եղան: Ազգային վերջին շրջաններուն տեղի ունեցած նպաստի և օգնութեան ձեռնարկներուն մէջ, թէ ոչ առաջին տեղը, գոնէ առաջին տեղերէն մէկը կը գրաւէ այդ շրջանին մէջ մատակարարուած նպատակը: Հակառակ ազգին վրայ ամէն տեղ տարածուած նեղութեանց, հակառակ ազգին ունեւոր դատակարգին ալ կրած վնասներուն, հակառակ ազգային տառապանքին թուրքիոյ գաւառներէն դուրս ալ տիրելուն, հակառակ Հայերը չքաւորութեամբ ճնշելու պետական ծրագիրին, հակառակ հանգանակութեանց և բաշխմանց դէմ յարուցուած արգելքներուն, հակառակ ուրիշ կերպ կերպ դժուարութիւններուն, նպաստից Յանձնաժողովը կարող եղաւ 82,447 ոսկւոյ գումար մը արդիւնաւորել և մատակարարել, որ արկածեալ ժողովուրդին օգնութեան և միջոցաւորութեան գործառնեցաւ բովանդակ: Նպաստից գործին կազմակերպութեան դէմ այնչափ զօրաւոր էր կառավարութեան հակառակութիւնը, որ մատակարար յանձնաժողովի պատասխանատուութիւնը ամէնքը խրոչեցուց, և միայն պարիարքին անձնապէս պատասխանատուութիւն ստանձնելու համարձակութիւնը կրցաւ գործը յաջողցնել և յառաջացնել, և իրական և նշանաւոր օգուտներ արդիւնաւորել, խորհրդակից և գործակից մարմնոյ մը հսկողութեան ներքեւ:

Նպաստից գումարին մէկ մասը իբր ընդհանուր նպատակ զրկուեցաւ զանազան կողմեր հացագինի և ողկալահիկի ծառայելու համար, երբ կարօտութեան սաստկութիւնը զայն կը պահանջէր: Մաս մը որբանոցներու պահպանութեան յատկացուեցաւ, որք երեսունեւորս թուով և չորս տարուան պայմանաժամով բացուեցան, աւելի հարուածուած և աւելի անք-

աղաքներ ունեցող տեղեր: Մաս մըն ալ դիւզական վարժարաններու օժանդակելու յատկացուեցաւ, Միացեալ ընկերութեան դադարմամբ անոր գործը չմեղցնելու համար: Յատուկ, թէպէտ չափաւոր, մասեր ալ հանուեցան բանտարկելոց և աքսորելոց օգնելու, արկածեալ վիճակներու առաջնորդարաններուն օժանդակելու, և եկեղեցական և դպրոցական պէտքեր հայթհայթելու համար: Իսկ բոլոր օժանդակութեանց եւ բաշխմանց, թղթատարի եւ հեռագիրի, տպագրութեանց և բաղմագրութեանց, լոկ 417 ոսկւոյ ծախք մը եղաւ, որ գործածուած գումարին վրայ հազիւ կէս առ հարիւր համեմատութիւն մը կուտայ: Այդ ամէն օժանդակութիւններ ընդարձակ տեղեկագրով և հաշուեցուցակով մանրամասնօրէն ցուցուած, և տըպագրութեան յանձնուած են հանրային նկատողութեան ենթարկուելու համար, որով այստեղ աւելի մանրամասնութեան մասնելու հարկ չենք տեսներ:

Արդէն արկածեալներ և կարօտներ՝ փորձառութեամբ օգնութեանց յարկը ճանչցած էին, և հայթհայթող և մատակարարող ձեռքերուն հանդէպ համակրութենէ զատ զգացում մը չէին կրնար սնուցանել: Բայց պատրիարքարանի օժանդակութիւնները այդչափով միայն չեն աւարտիր: Նա իւր գիմումներով և գրութիւններով շարունակ տեղեկացոյց և յորդորեց օտարազգիներու գութը, որպէսզի իրենց բարեփրութիւնը և բարեգործութիւնը արդիւնաւորեն: Այս կողմէն գովեստով նշանակելի են Անգղիացիները և Ամերիկացիները, որոնցմէ առաջինները Կոստանդնուպոլսոյ հիւպատոսարանին, և երկրորդները Սուրբ Գրոց Ընկերութեան ձեռքով տասնհազարներով ոսկիներ հասուցին մեր արկածելոց: Գաղղիացիներն ալ մաս մը նպաստներ յղեցին, թէպէտեւ լատին միսիոնարներու ձեռք յանձնուելուն՝ զաւանափութեամբ հրապարակեցաւ ալ ծառայեցին: Գերմանացիներն ալ տա-

սը հատի չափ որբանոցներ բացին գաւառներուն մէջ Հայ որբերուն համար, և պատրիարքարանի միջամտութեամբ պատասխարեալ տղոց՝ մայրենի կրօնքին մէջ պահուելուն հաւանեցան, և մեզմէ կրօնասոցներ ալ ընդունեցան: Պատրիարքարանի օժանդակութեանց կարգին պէտք է յիշատակուի ևս այն միջնորդութիւնը, զոր 1898 Վն սկսելով ընծայեց Պուլկարիոյ և Ռումանիոյ, Ամերիկայի և Կովկասի պանդուխտներուն, իրենցներուն զրկած օգնութեան գումարները առաջնորդարաններու ձեռքով և ապահովութեամբ նպատակին հասցնելով, որ միջին կերպով ամառական հա-

րիւր ոսկի կրնայ հաշուուիլ, շարունակ տասը տարիներու միջոցին մէջ, վերջապէս ուր պատրիարքարանի կարողութիւնը չէր հասներ նիւթապէս օգնելու, բարոյապէս օժանդակելու, միջնորդաբար նպաստելու, զիրերով միտքաբերու, ակնկալութեամբ քաջալերելու ջանքերը նա երբեք զանց չըրաւ: այնպէս որ իւր կարողութեան սահմանին մէջ, և իւր արամագրելի միջոցներուն չափ, կարօտներու եւ արկածեալներու համար հնարաւորն ըրած է, աշխատութիւնը չէ զլացած, գիմումներէ չէ դադարած:

(6 Սեպտեմբեր 1908)

27. ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հանրութեան գնահատման իբր պատճառ պէտք է նկատել նաեւ վարչական գործոց ընթացքին մէջ պահուած կանոնաւորութիւնը: Թէ կեդրոնին մէջ և թէ գաւառներու հետ յարաբերութիւնները կարգաւոր և ուղիղ ճանաչու մէջ պահուելու յատուկ մտադրութիւն դարձուեցաւ: Պատրիարքարանի գիւմանին մէջ ճիւղերը և գործերը կանոնաւորապէս բաշխուեցան, արձանագրութեանց ձեւերը և տուարները զիւրին և յատակ ոճի վերածուեցան, ամէն մի թուղթի անկողուստ պահպանուելուն և զիւրաւ գտնուելուն համար ճշգրտահաշիւութեան ձեւեր հաստատուեցան, այնպէս որ զիւրանական գործողութիւնք սահուն և զիւրին ճանաչու մէջ մտան: Գիւմաններու յատուկ հրահանգ մըն ալ կազմուեցաւ եւ հրատարակուեցաւ: Վիճակներու եւ գաւառներու հետ յարաբերութեանց համար ալ յատուկ հրահանգ չինուեցաւ, որպէսզի թղթակցութիւնք զիւրանան: Հոգ տարուեցաւ որ երբոր ամէն գիմողներ, պարագայից և զիւրաւածոց բերամբ կամ միջոցներու անհնարութեամբ, ուղածին չէին կրնար ստանալ, գոնէ պատասխանի ու բացատրութեան մը միտքաբերութենէ զբոլորութեան չմնան: Գաւառներու մէջ ապրողներ և գործողներ լաւ գիտեն, թէ ինչ մեծ յոսարեկութեան պատճառ է գրութեանց պատասխան իսկ չընդունել, և անարդական ու վնասեցուցիչ լուծութեան հանդիպիլ:

Վիճակներու համար կենսական խնդիր մըն է ևս՝ յարմար գլուխ մը ունենալ, յար-

մար կ'ըսենք, որովհետեւ ըստ ամենայնի արժանաւորներ և արդիւնաւորներ, վիճակներու թուոյն չափ պատրաստ չեն գտնուիր: Երբոր վարչութիւնը առաջին անգամ գործի ձեռնարկեց, վիճակներուն կէտէն աւելին անհուսելու և անգլուխ գտաւ, և տրամադրելիս ընտրութիւններ ըրաւ: Բայց երբ փորձառններուն կողմէն դժկամակութեան հանդիպեցաւ, գոնէ նորահասներով պէտքը դարձանել պարտաւորուեցաւ: Անտի և այսր վիճակները պատահաբար և անցողաբար միայն անառաջնորդ կրցան մնալ, բայց միշտ առաջնորդական պէտքը լեցնելու ճարը հոգացուեցաւ, քահանայական զաւէն կարողներն ալ գործածելու պայմանաւ: Պէտք է յայտնել, թէ իրաւ առաջնորդներու փոփոխութեանց զիւրութիւն տրուեցաւ, և երբեմն կառավարական դժուարութեանց առջեւ տեղի տալ յարմարագոյն սեպուեցաւ: Բայց այս կերպը նախադասուեցաւ այն սկզբամբ, որ առաջնորդներ, ոչ թէ իրենց, այլ ժողովուրդին օգուտին սահմանուած են: Արդ, յայտնի է որ, հակառակութեանց հանդիպած առաջնորդ մը, տեղը մնալով, չկրնար կատարեալ և ազատ պաշտօնավարութիւն ունենալ, և աւելի ժողովուրդին կը վնասէ: քան իւր անձին: մինչ ժողովուրդին օգտին առջեւ, անհատին օգուտը պէտք է տեղի տայ: Նոյն իսկ առաջնորդին անձին տեսակէտէն ալ, փորձով տեսնուեցաւ, որ երբ առաջին ամբաստանութիւն մը հակառակութեան նպատակին չէր բաւեր,

ամբաստանութիւններ բարեկեղծ գործը ծանրացնելու դժուար էր բացուէր: Այս պատճառով կանոնէն հոգածութեամբ պաշտօնատեղւոյ փոփոխութիւնը, ժողովուրդին օգուտէն դուրս, անհատին ալ օգտակարագոյն կը դառնար, որ այլուր իւր գործունէութիւնը կը շարունակէր: Ինչպէս ուրիշ տեղ ալ ըսինք, գլուխ մը ներկայութիւնը մեծագոյն բարիք մըն է ժողովուրդին, ինչպէս հովիւը հօտին: Վիճակներու մէջ անոնց ձեռքով է որ ներքին վարչութիւն կը կազմակերպուի, արտաքին յարաբերութիւններ կը մշակուին, գաւառութեանց գէժ միջոցներ կը խորհուրդ տան, կեդրոնին հետ կապակցութիւն կը պահուի, և վեր-

ջապէս կը թական գործը կը մշակուի:

Յիշենք եւս թէ կեդրոնական վարչութիւնը, գաւառներու վարչական հոգածութեանց հետ, կը թական գործին համար ալ յորդոր և հսկողութիւն չխնայեց, միջնորդութիւն և պաշտպանութիւն տարածեց, և իրեն արամադրութեան ներքեւ գտնուող ամական վճարող միւրով ու գրական պիտոյքներով, որ բանոցներ և վարժարաններ և արհեստանոցներ բացաւ ու պահեց, յօգուտ գործածելով Նպաստից անտուկին միջոցները, ինչպէս Նշպաստից տեղեկագիրէն ալ կը քաղուի:

(6 Սեպտեմբեր 1908)

28. ՀՐԱԺԱՐԵԼՈՒ ՓԱՍՏԸ

Վարչութեան նախագահն ու անդամները, ինչպէս ալ երկայնամիտ աշխատութեան և շահեցողական դրութեան համադրած հետեւողներ ըլլային, և խիղճի պարտաւորութեան զգացմամբ գործի գլուխ մնային, տակաւին հնար չէր որ պարագայից ծանրութեան ներքեւ չճնշուէին ու չնեղուէին, և գործը թօթափելու գաղափարներ չունենային: Աւելցնենք, որ այդ գաղափարը միայն վստակարեկ զգացման հետեւանք էր, և ոչ պատճառաբանեալ եղբակացութեան: Իրօք ալ քանի քանի անդամներ տաքնատալի կացութեան մը հանդէպ ժողովականք հրաժարելով հեռանալու խօսքերն ըրին, բայց դնելով վերջնելով վերջնական գործադրութեան չհամարձակեցան, և խնդիրը նոր խորհրդակցութեան վերադառնելով և հետեւանքին վրայ անդադառնալով, բորբոքին իջաւ և մնալու գաղափարը նախագահեցին: Պատրիարքարանն ու ազգը առանց վարչութեան թողլու միտքէն կը խիթային, և սահմանադրութեան վտանգուելէն կ'ազդուէին:

Սոյն դժուար կացութիւնը, բնական էր, որ աւելի ազդուագոյն պիտի ըլլար նախագահ պատրիարքին քան թէ ժողովական անդամներուն վրայ: Որովհետեւ այդ վերջիններէն, առ առաւել շարժք անգամ մը: Կացութեան վրայ մտածելու և խնդիրներու նշկատմամբ միտք յայտնելու կը պարտաւորուէին, մինչ որոշմանց գործադրութեան հոգն ու աշ-

խառանքը նախագահին կը պատկանէր: Նա պարտաւոր էր ամէն բան լսել, գրուելիքը և խօսուելիքը կարգադրել, պաշտօնատեղեր և արքունիք դիմել, պէտք եղած տեղեր տեղեկացնել, գանգառներու ունկնդիր լինել, և ամէն պատահականութեանց հանդէպ անմիջապէս գործել: Այդ փացութեան ազատելու փափարը հնար չէր, որ պատրիարքին հաճելի չըլլար անձնական տեսակէտով, թէպէտ պաշտօնական տեսակէտով իրեն նշանաբանն էր, Զպաշտօն դ ը կ ա տ ա ռ ե ա լ կ ա' լ: Այդ կրկին տեսութեանց մէջ, հրաժարելու պայմանը կրնար գործածուիլ երբեմն իբր միջոց հանգուցաւոր պարագայ մը շահելու, կամ կացութիւն մը մեղմացնելու, և կամ արամադրութիւնները փորձելու համար: Իրօք ալ պատրիարքական պաշտօնավարութեան միջոցին, այդ փորձը քանիցս կատարուեցաւ, և քիչուշատ արդիւնաւորութիւններ ալ ունեցաւ:

Միայն թէ այդպիսի փորձերը օգտակար ընելու համար, պէտք էր խոհական կերպով գործածել: Անոնք յաճախակի և յանդէպս գործածուած ատեն, կրնան բոլորովին իսկ իրենց կարեւորութիւնն ու ազդեցութիւնը կորսնցնել, և ինչ որ, գոնէ երբեմնակի, իբրոյժ պիտի կարենար գործածուիլ, կրնայ տըկսրութիւն դառնալ: Երկրորդ պէտք էր, որ այդ քայլը ազգու ըլլալու համար, բացարձակ իրաւունքի և օրինական կէտի մը վրայ հիմնուած ըլլար, այսինքն, յիշուածն և յօ-

րին ալ յայտնի բան մը պահանջելու ծառայէր, և ոչ թէ ի հաճոյից կ'ամ ի շնորհաց բարիք մը ուղեւ: Երրորդ նկատում մըն ալ, պէտք էր որ նոյն իսկ յիշուածն և յօրինաց բան մը պահանջուած ատեն, ընդդիմադրութեան կամ սոցալտանաց տեղի տուող պարագայ մը գործին չխառնուէր, ուսկից զիմադրողը կըրնար գործնալու տալ թ առնել, և զիմադն ալ գինքն տկարացած տեսնելու կը ստիպուէր: Յայտնի իրաւունքներն և անրացառիկ օրէնքներն են միայն, որ իրենց բնութեամբ տուողին ազատ կամքին հետ կապ չունին, և իրենց ներքին գործութեամբ տուողին կամքը կը բռնադատեն. ուստի ցորչափ այդպիսի բռնա-

դատիչ փաստ մը չըլլար, բռնադատութեամբ պահանջելու ձեւը յարմարութիւն չէր ունենար: Վերջապէս, երբ այդպիսի պատճառաբանեալ, կամ լաւ ևս պայմանաւորեալ, հրաժարականներ կը ներկայացուին, պայմանին կատարմամբ կամ պաշտօնական յանձնառութեամբ՝ հրաժարականի փաստ ըսուածը կը դադրի, և գործը վերստանձնելու պատշաճութիւնը կը ծնանի: Այս տեսակ գործողութեանց հանգամանօրէն բացատրութիւնն անհրաժեշտ տեղեկանք, անոնց բնութիւնն ու ընթացքը իմացնելու համար:

(7 Սեպտեմբեր 1908)

29. ԲԱՑԱՌԻԿ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վարչական երկամիայն սահմանադրական չըջան էր, և զայն լրացնել բացարձակ պարտաւորութիւն էր, իսկ չըջանալով մինչեւ 1899 ապրիլի վերջ յետաձգելը, օրէնքին համաձայն էր. այս պատճառով մինչեւ 1899 մայիս նոր քայլ ընել հարկ չտեսնուեցաւ: Պարագանքը փոփոխութիւն կրեցին երբոր պայմանաժամին՝ վարչութիւն ընտրելու բացարձակ արտադրութիւնը չուեցաւ, ինչպէս յիշեցինք, և վարչութիւնն իւր տեղը մնալ որոշեց: Գոնէ պէտք էր, որ կառավարութեան կողմանէ ալ դիւրութիւն մը ցուցուէր մնացողները քաջալերելու, թէ ոչ իսպառ, գոնէ մեծաւ մասամբ ջնջելով այն բացառիկ կարգադրութիւնները, որոնք Հայերը չբացնելու դիմամբ կազմակերպուած էին:

Պատրիարքը այդ միտքով դիմումները հետզհետէ խտացուց, և վերջապէս 1899 օգոստոս 4 ին խիստ պաշտօնագիր մը ներօգոստոս 4 ին խիստ պաշտօնագիր մը ներկայացուց կայսեր, և ուղղակի կայսեր կողմանէ՝ նկատառութեան և հոգածութեան խնամք տրուեցաւ: Քանի մը օրեր ձգձգեալ բանակցութիւններէ ետքը, օգոստոս 25 ին խառն ժողովին քաջուելու միտքս յայտնեցի: Միւս գումարման մէջ, սեպտեմբեր 1 ին, ստանապէս Յ. Տատեան փաշայն, ժողովին համախոհութեամբ, քաջուելու գաղափարը կը մերժէր, յայտնելով թէ յատուկ յանձնաժողով մը կազմուած է իմ բողոքներս քննելու և գործը կարգադրելու համար: Բայց ես

պատրիարքարան երթալս դադարեցուցի: Անմիջապէս ժողովականներ և ոչ-ժողովականներ սկսան այցելել, ամէնքն ալ քաջելու բայց չը փրցնելու յանձնարարութիւնն ընելով ու կըրկնելով: Սեպտեմբեր 7 ին թուրքաւ և Արթին և Թէվֆիք փաշաներէ կազմուած յատուկ յանձնաժողովը իւր նիստերը սկսաւ, բայց տեսնելով որ գործը կ'երկարեն, հրաժարելու դիմաւորութիւնս խառն ժողովին գրեցի: Իսկ սա անմիջապէս Տ. Եռսուֆեան և Է. Չայեան էֆէնդիներու պատգամաւորութեամբ կը յանձնարարէր սպասել և չփրցնել:

Այսու հանդերձ սեպտեմբեր 23 ին պայմանաւորեալ հրաժարականը գրեցի և յղեցի Արգարութեան և Կրօնից նախարարին, և պատճէնը հաղորդեցի Աւալին քարաուղարին: Յաջորդ օր, Կրօնից տեսուչը հրաժարականս ետ բերաւ. Յ. Տատեան փաշա ընկերակցութեամբ Գ. Նորատուրկեան էֆէնդիի եկաւ և գիրս ետ առնելու յորդորեց: Միւս օր պաշտօնական մըն ալ համոզելու եկաւ. սակայն ես բացառիկ դրութեան բարձումը, գոնէ թեթեւացումը, կը պահանջէի, յայտնելով որ եթէ բոլոր Հայեր յանցաւոր չեն, յանցաւորներու պատկանեալ վարմունքներ ընդհանուրին վերայէն վերցուին, իսկ եթէ բոլոր Հայեր յանցաւոր են, յանցաւորներու գլուխ մնալու գիտիպին: Սեպտեմբեր 28 ին յանձնաժողովը վերստին դուրսարուէր էր, Ռեալան և Շէֆիք փաշաներու յաւելմամբ, և միւս առաւուս

Յ. Տատեան փաշայն Գ. Նորատունկեան էֆէն-տիի ընկերակցութեամբ եկաւ աւետել, թէ նախատաւոր որոշումներ տրուած են, և երթեւեկները դիւրացնելու, մաս մը բանտարկեալներ և դատապարտեալներ արձակելու, քանդուած եկեղեցիները վերաշինելու, և այլն հրաման եղած է: Բայց ևս բերանացի և վերիվերայ որոշմամբ դո՛ւ չմնացի. մինչ վարչութիւնը առանց ինձի դուժարութեամբ և գո՛հ մնալով, միջադէպը փակելու որոշում էր տուեր: Ես տակաւին իմ հրաժարականս և տառնել չուզեցի, աւելի կատարեալ ելքի մը յանգելու համար, բայց նոյն օրերուն մէջ ոստիկանութեան կողմէն իրօք ցոյց արուած զիւրութիւններ, յիսունութեկ դատապարտե-

լոց արձակման, և եկեղեցեաց վերաշինութեան մասին նախարարական պաշտօնագիրներ, վարչութեան կողմանէ իւր գոհացուցիչ բաւարարութիւն ընդունուելէն հոկտեմբեր 6-ի գումարման մէջ, և միւս օր Տ. Եռսուֆեան, Գ. Խորեան և Լ. Չայեան էֆէնալիներ պատգամաւորութեամբ ներկայացուցին ժողովին գրաւոր որոշումը, որպէսզի քաջուելուս վրայ չպնդելով նորէն գործին զբաղուի անցնիմ: Այլեւս պնդելու տեղի չէր մնացած, և հոկտեմբեր 9-ին սկսայ պատրիարքարան երթալ: Այս պարզ և անսթեկեթ պատմութիւնը ճշգրտօրէն և լաւագոյն կերպով կը պարզէ իմ բռնած ընթացքը:

(7 Սեպտեմբեր 1908)

30. ԿԵԼԵԿԻՈՅ ԽՆԴԻՐԸ

Կիլիկիոյ Մկրտիչ կաթողիկոսին մասը աթոռին երկարժամանակեայ պարտաւորութեան առիթ եղած էր, ընտրողական գործողութեանց չուրջը ծագած դժուարութեանց պատճառով: Արեւածեան Գրիգորիս եպիսկոպոսի ընտրութիւնը կառավարութեան կողմանէ բացարձակապէս մերժուած էր: Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն երեքը ըմբոստ ընթացք մը պարզած էին քանի մը հետեւորդներով, և իրենք իրենց մէջէն Գաղանձեան Յովնանէս եպիսկոպոսը կաթողիկոս ընտրած և օծած էին, և կառավարութիւնն ալ իրենց նպատաւոր էր: Երբոր նոր վարչութիւն և նոր պատրիարք պաշտօնի անցանք՝ Գաղանձեան իւր կաթողիկոս գործի վրայ էր, Ատանայի եկեղեցին հանդիսաւոր մուտք էր գործած, և անունին յիշատակութիւնն ալ սկսել տուած: Մեր առաջին գործը եղաւ անոր դիրքը խախտել, կարծեցեալ կաթողիկոսութիւնը ոչնչացնել, և ինքն ալ Կիլիկիայէն դուրս հանել տալ, ինչ որ իրականացաւ Գաղանձեան եպիսկոպոսին Ատանայէ Պէյրութ տարուելով: Կաթողիկոսական աթոռին գահակալութեան համար նորէն ձեռք առինք Արեւածեան Գրիգորիս եպիսկոպոսի ընտրութիւնը պաշտպանել, բայց հակառակ ամէն ջանից կառավարութիւնը վերջնականապէս մերժեց զայն, օգտուելով հաստատութեան համար ունեցած իրաւունքէն, կամ որ նոյնն է, չհաստատելու իշխանութիւնէն:

Եւ թէպէտ պաշտպանութեան համար ինչ որ պէտք էր խօսուեցաւ ու գրուեցաւ, ինչպէս որ բազմաթիւ պաշտօնագիրներու պատճէններէն կը տեսնուի, սակայն քանի որ պետական հաճութիւնը էական պայման էր պաշտօնի անցնելուն, և պետութիւնը ինքզինքը տէր կը ճանչնար իւր հաճութիւնը զլանալուն, նոր ընտրութեան պէտքը իւր անհրաժեշտ և բռնադատիչ հարկ դատուեցաւ, և վերջիվերջոյ վարչութիւնն ալ համակերպիլ ստիպուեցաւ:

Բայց դժուարութիւնք ասով չվերջացան, որովհետեւ պատրիարքարանի միջամտութեան իրաւունքը, իւր կողմանէ պատուիրակ զբոսնելու իրաւասութիւնը, ընտրելին Սոյ միաբան ըլլալը, և ուրիշ խնդիրներ, հետզհետէ երկար բանակցութեանց նիւթեր եղան, մինչեւ որ 1900 տարուոյ սկիզբները Խապայեան Սահակ եպիսկոպոս Կիլիկիա զրկուեցաւ իւր պատրիարքարանի պատուիրակ: Բայց այս անգամ ալ, երբ ամէն դժուարութիւն լուծուած կը կարծուէր, փետրուար 14-ին լուր առնուեցաւ թէ Ատանայի կուսակալութիւնն, ստացած հրահանգին համեմատ, տեղապահ Բէքմէզեան Կիլիկոս եպիսկոպոսին յանձնաւորած է, իւր նախագահութեամբ ընտրողական ժողով գումարել, և նա ալ մարտ 10-ի համար հրախրադիրք է ցրուած, և թէ միանգամայն որոշուած է ընտրելեաց ցուցակը ուղղակի նախարարութեան զրկել, և տառնել

պատրիարքարանի միջամտութեան ընտրութեան գործը աւարտել: Այդ կարգադրութեանց նշանակութիւնն ու հետեւանքը Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեանէն անջատու մնալէն, և Կիլիկիոյ Հայերուն անջատ ազգութեան կազմակերպութիւնը տալ: Անմիջապէս ժողով և պատրիարք խորհրդակցութիւններ և դիմումներ ըրին, մանաւանդ որ ժամանակին սղութիւնը տեղի ևս ստիպողական կ'ընէր ձեռք

առնուելիք դարմանը: Սակայն կառավարութիւնը կամաւ ժամավաճառութեան կը հետեւէր, յանկարծօրէն լրացեալ իրողութեան դիմաց դնելու համար պատրիարքարանը: Ահա այդ ճգնաժամի վտանգին առջեւն առնելու համար, մարտ 8-ին պայմանական հրաժարագիր մատուցի, գլխաւոր նիւթ ընելով Կիլիկիոյ խնդիրը, և ուրիշ խնդիրներն ալ չը մոռնալով:

(7 Սեպտեմբեր 1908)

31. ԿԵԼԵԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Նորէն սկսան երկար խօսքեր ու երթուելներ, խորհրդակցութիւններ ու բանակցութիւններ, լուծման մը յանգելու համար: Այս անգամ վարչութիւնը կատարեալ համամտութեամբ ինքն ալ դուժարութեանը դադրեցուց: Հրաժարագիրը 15-օր շարունակ ետեւ առջեւ բերուեցաւ ու տարուեցաւ, մինչեւ որ մարտ 25-ին նախարարութեան մօտ մնաց: Առաջին քարտուղար, Արդարութեան նախարար, Ներքարտուղար, Արդարութեան նախարար, Ներքարտուղար, շարունակ և փոփոքին գործող նախարար, շարունակ և փոփոքին հրաւերներով միտք փոխել տալ ջանացին. Յ. Տատեան փաշա և Գ. Նորատունկեան էֆէնալի կայսերական յանձնարարութիւններով զիս համոզելու զրկուեցան, սակայն ինձ անհնար էր ազգային հիմնական կազմակերպութեան հակառակ որեւէ նոր ձեւ ընդունելու հակառակ օրէնքները և տարրերը Հայ ազգութիւնը երկվեկելու և տարրեր ազգութեանց բաժնելու նպատակն ունէր:

Հրաժարագիրին առաջին հետեւանքն եղաւ մարտ 10-ին համար հրաւիրուած Կիլիկիոյ ընտրողական ժողովը յետաձգել տալ, և ապրիլ 3-ին յետաձգուած գումարման փորձն ալ ձախողցնել. մինչեւ որ ապրիլ 13-ին կառավարութիւնը ձեռնթափ եղաւ պատրիարքարանի ուղղութեան հակառակ ժողով գումարելէ և ընտրութիւն ընել տալէ:

Սակայն կառավարութիւնը նոր բանակցութիւններ բացաւ համեմատել համաձայնութեամբ նոր ձեւ մը գտնելու, և ինչ որ պընդելով չէր յաջողած, համոզելով յաջողցնելու: Բանակցութիւնք երկարեցան և Կիլիկիոյ խնդիրին հետ միւս խնդիրներուն վրայ ալ տառաւորուեցան, հետզհետէ երթեւեկի բացտրիկ

սեղմումներուն նոր դիւրութիւններ որոշուեցան, զինուորական տեղաբերուն մնացորդէն մասի մը ներում և մասի մը յապաղում շնորհուեցաւ, Կիլիկիոյ ընտրութեան համար պատրիարքարանի մասնակցութիւնն ու գլխաւորութիւնն ընդունուեցաւ: Միջոց մը Արդարութեան նախարարը վարեց բանակցութիւնները, յետոյ Ներքին գործող նախարարը, վերջէն կայսերական Առաջին քարտուղարը, որոց ամէնուն հետ իմ կողմանէ վերապահութիւն կը յայտնէի, մինչեւ որ գործադրութիւնը տեսնեմ: Ատեմապետ Յ. Տատեան փաշա ստացուած յաջողութեան վրայ գոհունակ, մայիս 11-ին Առաջին քարտուղարին գործակից գոհուեցաւ արքունեաց մէջ, ամէն տեսակ դարձուածներով իմ ընդդիմութեան յաղթելու: Յաջորդ օրուան մայիս 12-ին: Խառն ժողովին մէջ ալ իւր բացատրութիւններով ժողովականները համոզեց ստացուած արգիւնքով գոհանալու, և ժողովը որոշեց ձեռք ձգուած պայմաններով բաւականանալ, և այլևս հրաժարականի խնդիրը չպնդել, որպէսզի չստանա պնդելով փրցնելու չյանգէինք, և որպէսզի պատրիարքարանի շահերուն և գործերուն վրայ ձախողակի ազդել սկսած անգլուխ վիճակը չաճէր և չյառաջէր: Այդ որոշման համակերպելով էր որ մայիս 13-ին պատրիարքարան երթալ վերսկսայ. բայց որովհետեւ Կիլիկիոյ խնդիրը իւր վերջնական և իրական լուծումը չէր ստացած, մինչեւ Յուլիս 27-վերապահութեամբ գործեցի և եկեղեցի չիջայ:

Կիլիկիոյ խնդրոյն վերջին լուծուելիք կէտը կը մնար ընտրելեաց ցանկին սրբազրութեան համար կանխաւ կառավարութեան ներ-

կայացուիլը, ինչպէս որ օրէնք էր Յունաց պատրիարքին, և գործածուած էր Կաթողիկոս պատրիարքին համար: Մենք կը պընդէինք արդէն ստացեալ եւ վաւերացեալ եւ գործադրեալ իրաւունքի վրայ, զոր միշտ վաւերած էր մեր պատրիարքարանը: Իսկ կառավարութիւնը կը սնդէր թէ իւր ունեցած հաստատութեան իրաւունքին կիրաւութեան համար դիւրագոյն և յարմարագոյն կը գտնէր Յունաց պատրիարքարանին վրայ գործածուած ձեւը, քան թէ կատարուած ընտրութիւն մը մերժելու կերպը, որ վերջապէս իւր իրաւասութեան սահմանին մէջ էր: Կառավարութեան պնդելը, և մեր վարչութեան, մանաւանդ Կրօնական ժողովականներուն, առաջարկեալ փոփոխութեան չհաւանիլը, երկարօրէն գրութեանց և խորհրդակցութեանց նիւթ մատակարարեց, 1900 մայիսէն մինչեւ նոյնմբերի վերջ անընդհատ, մինչեւ որ ղեկավարներ 1'ի նիստին մէջ խնդիրը զիջողութեամբ վերջացաւ:

Վարչութեան ղեկաներուն իրր զլրատոր և յորդորիչ փաստ նկատուեցաւ Կիլիկիոյ աթոռին երկարատեւ պարապութեան, և անկէ հետեւող վիսաներուն և վտանգներուն վերջ մը տալու օգուտը: Դիտուեցաւ ևս որ Կիլի-

կիոյ ընտրութեան մասին սահմանադրական յօդուած մը և որոշ օրէնք մը չկար, այլ պարագայից համաձայն կերպեր գործադրուած էին անցեալին մէջ: Վերջապէս ստիպողական յանձնարարութիւն ալ կայր վեհափառ Հայրապետին կողմէ, որ կը խրատէր որեւէ կերպով Կիլիկիոյ աթոռին գահակալ մը տալ, և պատահական և երկրորդական պարագաներու կարեւորութիւն տալով ընտրութիւնը չը խափանել: Հարկաւ Կաթողիկոսին միտքին մէջ ցանկի սրբազրութեան խնդիրը: Եւ թեւեւ կ'երեւար, պալամէնիական երկանուն ընտրութեան ձեւին բազմաթիւութեամբ: Միւս կողմէն նոյն միջոցին ռուսական պետութեան ձեւը առած սեղմութեան հանդէպ, իրաւամբ կը կասկածէր էջմիածնի աթոռին ապագային վրայ, և կ'ուզէր որեւէ կերպով Սոյ աթոռին դատարկութիւնը վերջացնել տալ: Հայրապետական յորդորանքը բոլոր ժողովականաց սիրար հանդարտեցուց: և ընտրելաց ցանկին սրբազրութեան կամ ղեկավարութեան, և պատրիարքարանի միջնորդութեամբ կառավարութեան ներկայացուելուն պայմանը վարչութեան ընդունուեցաւ, թեպէս ոչ յօժարութեամբ:

(7 Սեպտեմբեր 1908)

32. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այսչափ երկարատեւ ճգամը երկնեալ մի գործ, տակաւին լրման հասած չեղաւ: Պատրիարքական պատուիրակը, Կիլիկիոյ մէջ ի իշխութեամբ չլինելու համար, երեսուցէմ դարձած էր, լուսարարապետութեան պաշտօնին պահանջամբ ուխտաւորութեան տօնական օրերը հոն անցնելու, և անկէ ետքը նորէն Կիլիկիոյ գալու համար: Այնպէս որ հաղիւ 1901 հոկտեմբեր 20'ին ընտրողական ժողովը գումարուեցաւ Խապանի Սահակ արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ, և ընտրելաց վեցանուն ցանկը կազմուեցաւ, և պատրիարքարանէ կառավարութեան հաղորդուեցաւ: Սակայն պատասխանը ուշացաւ բաւական, և հաղիւ նոյեմբեր 23'ին ստացուեցաւ: Անոր մէջէն երեք անուններ, որք են Յովհաննէսեան Գրիգորիս և Մանկունի Վահրամ և Դիմաքսեան Հմայեակ եպիսկո-

պոսներու անունները ջնջուած էին պարզապէս, և իմ անունիս համար ալ պատրիարքութեան վրայ դանդաղ իր պատճառ ցուցած և վերցուած էր, և միայն Խապանի Սահակ և Երէցեան Գէորգ եպիսկոպոսներու անուններն էին թողուած:

Ընտրողական ժողովը գումարուեցաւ, և երէցեան Գէորգ եպիսկոպոս Կիլիկիոյ կաթողիկոս ընտրուեցաւ նոյեմբեր 29'ին: Սակայն ամէն աղաչանք և ողջբանք, համոզում եւ թելադրութիւն կարող չեղան ընտրեալին անբացատրելի դժկամակութեան յաղթել, և Խապան ժողովը 1902 փետրուար 1'ին պարտաւորուեցաւ հրաժարականին հաւանիլ և նոր կարգադրութեանց ձեռնարկել: Պատուիրակութեան համար նախ Փափազեան Յակոբ Աշոտ եպիսկոպոսի համար խորհուեցաւ, բայց վերջէն Կէօմրիւքձեան Մովսէս եպիսկոպոս

որոշուեցաւ, որ պաշտօնական գործողութիւնները լրանալէն յետոյ մեկնեցաւ Ատանա. և նախապատրաստութիւնները կատարելով, սեպտեմբեր 29'ի դուրսման մէջ ընտրելաց վեցանուն ցանկը կազմել տուաւ, որ պատրիարքարանէ կառավարութեան հաղորդուեցաւ: Պատասխանը առնուեցաւ հոկտեմբեր 6'ին, որուն մէջէն Պալեան Տրդատ, Յովհաննիս Ստեփան և Ասլանեան Ներսէս եպիսկոպոսներու անունները ջնջուելով, թողուեցին Չամիչեան Բարթողիմէոս, Խապանի Սահակ և Կէօմրիւքձեան Մովսէս եպիսկոպոսներու անունները: Վերջապէս Խապանի Սահակ արքեպիսկոպոս Կիլիկիոյ կաթողիկոս ընտրուեցաւ միաձայնութեամբ հոկտեմբեր 12'ին: Պետական հաստատութիւնը ստացուեցաւ դեկտեմբեր 11'ին, հրովարտելը արուեցաւ դեկտեմբեր 18'ին, և օծումը կատարուեցաւ 1903 տարի 20'ին, և Կիլիկիոյ աթոռն հռակ ուրեմն իւր գահակալն ունեցաւ:

Կարծողներ եղան թէ վարչութիւնը թող չարժուած լինի Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութեան գործին մէջ, և կամ չառ զիւրահաւան եղած լինի ընտրելաց ցանկին սրբագրութեան կամ ղեկավարն առաջարկին հանդէպ: Այլ մեր տուած համառօտ և ափսոսանքով Կիլիկիոյ ընտրութեան գործը յաջողցնելու չէին աշխատել, և ոչ ալ աթոռը գահակալով մը զօրացուցած և պայծառացուցած չէին ըլլար: Վերջապէս, ինչպէս յիշուեցաւ, Մայր աթոռոյ հայրապետական ձայնը, իւր գերաւելի ազդեցութիւնը ունեցաւ զիջողական որոշման մէջ:

(7 Սեպտեմբեր 1908)

33. ԿԻԿԻՆ ՊՆԳՈՒՄՆԵՐ

Ժամանակին կառավարութեան ընթացքը իւր ելուէջներն ունէր, բացառիկ կարգադրութիւններ պահ մը թեթեւեղելով, և պահ մըն ալ ծանրացնելով, դուրսէն հասած զբոյցներուն կամ նշմարուած խլրտումներուն բարորանօք: 1902 տարի 4'ին յատուկ և խիստ բողոքազիր մը մատուցուեցաւ երթեկներուն մասին, թէպէտ օր առաջ կառավարութիւնը չքանչանով ուզած էր պատուասիրել պատրիարքը, և յաջորդ օրն ալ Եւրոպիոյ Հայոց համախմբութեան և Պարսկաստանի Հայոց յարձակման խօսքերով անցնել կը ջանար: Համախմբութեան համար ջատագովութեան տեղեկագիր, իսկ յարձակման

բութեանց կամ զիտմանց առաջ տեղի ունեցած են որոշումները: 25' որ իրեւ կամաւ յապաղեցնող և զիտմամբ արգելքներ յարուցանող կարծուեցաւ պատրիարքարանը, և Կիլիկիոյ աթոռը գաւառիկ թողու հետամուտ, իրր այն թէ գաւառիկութենէն օգուտ մը քաղելու առիթ ունենար: Պատրիարքարանը միակ զիտում մը ունեցաւ իւր գործունէութեան մէջ, Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ հայաբնակութիւնը, որ իսկզբանէ անտի մէկ ազգութիւն նկատուած էր, և իրր մէկ ազգութիւն իրեն յանձնուած էր, զայն չպառակալ և երկու տարբերեալ և անկախ աթոռներով՝ երկու պաշտօնական ազգութեանց չբաժնել, և ոչ ալ ընդհանուր ազգութեան միութիւնը խախտել, Թուրքիոյ Հայութիւնը մայր աթոռէն չզատել, և անոր մէկ մասը անկախ և անհաղորդ աթոռի մը ներքեւ չթողու: Կիլիկիոյ խնդրոյն մէջ, եթէ պատրիարք ու վարչութիւն որեւէ զիտումնաւոր նպատակ ունենային, այդչափ ուժգնապէս եւ այդչափ հաստատամտութեամբ Կիլիկիոյ ընտրութեան գործը յաջողցնելու չէին աշխատել, և ոչ ալ աթոռը գահակալով մը զօրացուցած և պայծառացուցած չէին ըլլար: Վերջապէս, ինչպէս յիշուեցաւ, Մայր աթոռոյ հայրապետական ձայնը, իւր գերաւելի ազդեցութիւնը ունեցաւ զիջողական որոշման մէջ:

հրաժարականը կրնար ընդունուիլ, ուստի Վարչութեան կը յանձնարարէր հոգ տանիլ, որ պատրիարքարանը առանց իշխանութեան չմնայ:

Իրօք ալ յուլիս 20'ին պայմանական հրաժարագիրը կը հասցնէր նախարարութեան և պալատին, ինչպէս և Վարչութեան, որ յուլիս 23'ին իւր համաձայնութիւնը կը յայտնէր երկու ատենապետներու պատգամաւորութեամբ և զբաւոր յայտարարութեամբ: Կառավարութիւնը պարբերական հրահանգներով պատրիարքին իւր միտքէն դարձնել կը փորձէր, ազգայնոց խրատումներէն լուրեր տալով, և կայսերական ցասման վերսկսիլը յիշեցնելով. և երբ անոնցմով արդիւնք մը չէր տեսներ, պատրիարքի և Վարչութեան զբաւոր ստորագրեալ երաշխաւորութիւնը կը պահանջէր, թէ երթեալի թոյլտուութենէն որեւէ անտեղութիւն պիտի չծագի: Վարչութիւնը չվարանցաւ այդ երաշխաւորագիրը տալ օգոստոս 14'ին, և 17'ին կայսերական հրաման արձակուեցաւ, և պաշտօնապէս հաղորդուեցաւ, թէ Հայոց նկատմամբ միեւնոյն ձեւերը պիտի գործածուին ինչ որ ուրիշ ազգերու համար կը գործածուին: Երբ պատրիարքը զբաւոր ալ հաղորդուիլը պահանջեց, Առաջին քարտու-

ղարն զինքն հրաւիրելով օգոստոս 18'ին անձամբ ալ հրամանը պաշտօնապէս հաղորդեց յանուն կայսեր, աւելցնելով թէ դեռ պահուած թեմանց հետ ալ միեւնոյն կերպով կը վարուի իրաւունքներ հաղորդելու համար:

Այսու հանգերձ, զորքը վերջացնելու համար արուած բացատրութիւնը՝ Վարչութեան ժողովին հանուեցաւ օգոստոս 28'ին, և ժողովական հաւանութեամբ ընդունուեցաւ, և անկէ ետքը գործադրութիւնը ապահովելու ճիգեր սկսան: Իրօք ալ միջոց մը զիւրութեանց նշաններ յտեսուեցան և թոյլտուութիւններ ընդարձակուեցան, բայց քիչ ետքը սեղմումները նորէն երեւան եկան, դուրսէն լսուած խրատումները իւր պարտաւորեցուցիչ պատճառները ցուցնելով: Հոկտեմբեր 30'ին վերստին բողոքները ծանրացուցինք, բայց որովհետեւ ձմեռնային եղանակը սովորաբար աւելի թոյլ կ'անցնէր, թէ երթեալութեանց նուազութեան և թէ խըլըրտմանց դժուարութեան պատճառով, զըրկմանց և նեղութեանց ձեռնարկները բնական կերպով պակսեցան, և համեմատաբար տաք ներքին վիճակի մը վերածուեցան:

(7 Ապրիլ 1908)

34. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վարչութիւնը իւր դադարմամբ նորի մը ընտրութիւնը ծանուցած էր 1899'ին, և սահմանադրութիւնը փոփոխելու պայմանին առջեւ լուծ և գործը շարունակած էր: Երկրորդ երկամեայ մըն ալ լրանալուն, 1901'ին վերջապէս կրկնեց պայմանաժամին համաձայն և նոր ընտրութեան պէտք լինելուն ազդարարութիւնը. սակայն միեւնոյն պատասխանը կրկնուեցաւ, և միեւնոյն հետեւանքը ունեցաւ. որովհետեւ ժողովը ոչ կրցաւ սահմանադրութեան փոփոխութիւնը յանձն առնուիլ, և ոչ պատրիարքարանը առանց Վարչութեան լքանել: Երկամեայ մը ևս լրացաւ 1903'ին, և Վարչութիւնը չըջան մը ևս բոլորած լինելով նոր ընտրութեան հետամուտ եղաւ, թէպէտեւ կառավարութեան կողմէն միեւնոյն ընդդիմութեան և միեւնոյն պայմանական արգելքին հանդիպեցաւ: Սակայն այս անգամ ա-

ռանց սահմանադրական փոփոխութեան խօսքն ընելու, առանց վրանի պատասխանատուութիւն բերելու, և առանց որոշ և վերջնական յայտարարութեան, ժողովականք ուղեցին նախ իրենց անկանոն ներկայութեամբ և յետոյ շարունակեալ բացակայութեամբ խնդրոյն գործնական լուծում տալ: Վարչական ժողովներ սկսան բացակայութեանց պատճառով անգործ մնալիլ, կամ չափաւոր ներկայութեամբ թեմա գործերով միայն զբաղիլ, և վերջէն բռնաւ իսկ չգումարուիլ:

Գործին ընթացքը կառավարութեան կողմէն ալ իմացուեցաւ. որ սկսաւ յարմար կարգադրութեան կերպեր փնտռել, և վերջիվերջոյ կայսերական պատուասիրութեանց փաստը ուղեց գործածել. և ժողովականք զիջան, չկարենալով պատուադիր կերպերու զիմաց անպատուադիր կերպ մը բռնել: Գ. Նորատուհն-

եան էֆէնտիի շնորհուեցաւ մէծիօրէ ալանաւու, Զ. Տիլպէր էֆէնտիի իմթիազ ոսկի, Գ. Գարակէօղեան էֆէնտիի մէծիօրէ առաջին, Տ. Եսուսֆեան և Տ. Տէրնիսէսեան էֆէնտիներու օսմանիէ երկրորդ, Գ. Յովհաննէսեան և Վ. Մանկուշի արքեպիսկոպոսներու մէծիօրէ երկրորդ, Մ. Սէթեան և Ս. Տէմիրճիպաշեան և Մ. Առասեան է-

ֆէնտիներու միւթէմայիլ աստիճան, և Գ. Խարեան էֆէնտիի ամաթոշակի յաւելում: Տուուչութիւնները կարգադրուած էին Առաջին քարտուղարութեան կողմէ, իւրաքանչիւրին կանխաւ ունեցածին վրայ բարձրացումներ ընելով:

(8 Ապրիլ 1908)

35. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Այդ վերջին միջոցն ալ, թէպէտ պահ մը ևս Վարչութիւնը կանոնաւոր գործունէութեան առաջնորդեց, այլ ոչ տեւական կերպով, որովհետեւ կամաց կամաց խնդիրը ժողովականներուն կամքէն ալ անկախաբար, նիւթապէս անհնարութեան մասնակիւ վիճակին հասած էր 1906'ին, և ժողովականաց թիւը շատ շատ նուազած էր: Կրօնական ժողովոյ տաանջորս անդամներէն մէկը ևս լիզուով, և իւթիւճեան Գէորգ վարդապետ, ապա եպիսկոպոս, սկիզբէն իվեր Պոլիսէ դուրս լինելով, կանուխէն երկու անդամներ պակաս էին: Մուրատեան Միլիթիսեղեկ արքեպիսկոպոս, Թաթարեան Գարեգին վարդապետ, Այվազեան Յովսէփ եպիսկոպոս, Տէր պետ, Այվազեան Յովսէփ եպիսկոպոս, Տէր Գարրիէլեան Խաչատուր և Խանճեան Գարրիէլ քահանաներ վախճանած էին, Գարեան Րիշէ եպիսկոպոս Զմիւռնիոյ առաջնորդութեամբ հեռացած էր, կը մնային միայն վեց թեմաք հեռացած էր, կը մնային միայն վեց անդամներ, Յովհաննէսեան Գրիգորիս ու Մանկուշի Վահրամ ու ձէվաճիրճեան Գարրիէլ եպիսկոպոսներ, և Սէթեան Կարապետ ու Կարապետ աւագ երէցներ: Իսկ Քաղաքական Կարապետ աւագ երէցներ: Իսկ Քաղաքական Ժողովէն, Տատեան Յարութիւն ու Ասլանեան Ստեփան փաշաներ, և Չայեան Էլիաս, Գարակէօղեան Գրիգոր ու Տէմիրճիպաշեան Սեւակէ էֆէնտիներ վախճանած էին, Մանուկեան Սեւեքիւր և Գարամաճեան Կարապետ էֆէնտիներ սկիզբէն իվեր չէին մասնակցած, Զարեհ Տիլպէր էֆէնտի ձեռնթափ եղած էր, Խարեան Գրիգոր և Եսուսֆեան Տիգրան էֆէնտիներ ստէպ հիւանդ էին. կը մնային միւթիւճեան Տէրնիսէսեան Տիգրան, Սէթեան Միւրաճ և Առասեան Մկրտիչ էֆէնտիներ: Այս

էր վարչական ժողովներուն կազմութիւնը 1906 տարւոյ առաջին կէսին: Քաղաքական ժողովը վերջին նիստ մը ըրաւ ապրիլ 26'ին, Խաչնը մայիս 31'ին, Կրօնականը յունիս 13'ին, և գումարումներու անհնարութիւնը յայտնելով ժողովականք այլ ևս գումարուիլ չուղեցին:

Առանց ժողովի և ժողովականի պաշտօնավարութեան անհնարութիւնը, եւ իմ ալ քաջուելու պարտաւորեալ լինելս յայտնելով, բողոքոյ պաշտօնադիրս նախարարութեան մասուցի յունիս 16'ին: Եւ որովհետեւ մեր խնդիրը միակ չէր երբեք, նորէն երթեալի և վարժարանի և զբաւեալ կալուածոց խնդիրներն ալ նոյն բողոքին կցեցի: Յունիս 18'ին թիկնապահի պատգամաւորութեամբ պալատ գացի, գործը շարունակելու յորդորներ խօսուեցան, բողոք խնդիրներուն կատարման խոստումով. իսկ ես գործադրութեան սպասելու յայտարարութեամբ մեկնեցայ: Պալատէն և նախարարութիւնէն պաշտօնականներ և բարեկամներ հեռահեռ յղուեցան զիս համալելու, առաջարկելով իսկ որ ես ինձէն յարմար անձեր ցուցնեմ, և ժողովները վերակազմուին, ինչ որ ընտրողական սղլըունքին հիմնական ստացալումն էր: Ամէն առաջարկութիւններուն միեւնոյն մերժողական պատասխանը տալուս, նորէն յատուկ յանձնաժողով միջոցը գործածուեցաւ, որ յուլիս 5'ին սկսելով 13'ին վերջացուց իւր որոշումները: Այդ միջոցին ներքին գործոց նախարարը, որ յանձնաժողովը կը վարէր, բանակցութեանց ալ հրաւիրեց զիս բացատրութիւններ ստանալու համար: Որովհետեւ շարունակ սահմանադրութիւնը փոփոխելու յախտնական պայմանը կը խօսուէր, պարտաւորուեցայ իրեն յայտ-

նել, թէ ժողովներ չգտնուելուն այդ պայմանը գործադրելն ալ նվազեցնում անհարաւթեան մասնուած էր:

Մեծ եպարքոսն ալ նպատակաւ զազաւար յայտնել էր, թէ պէտք է պատրիարքին գոհացում տալ. երբոր իւր պաշտօնին պահանջները կ'իմացնէ:

Յանձնաժողովին որոշումները զրաւոր ալ հաղորդուեցան յուլիս 14-ին: Գլխաւորներն էին, ժողովոյ վերակազմութիւնը յարմար կերպով մը, սահմանադրութեան անունը տալէ խորհելով: Ազգային վարժարաններուն պատրիարքաբանի եւ տառնորդարաններու պատասխանատուութեան ներքեւ ճանչցուիլը, ինչ որ ցարդ վաղցուած էր, եւ մասնաւոր վարժարանաց նման անհատական վարիչ պատասխանատուներ պահանջուած էին: Երթեմեանց զիւրութեան համար աւելի որոշ պայմաններ արուել էին, բացառիկ արդիւնքները մի միայն անգործներուն վրայ ամփոփելով: Եկեղեցիներու եւ հաստատութեանց գրաւեալ կալուածները դարձնելու հրաման, իւրաքանչիւրին գրաւման յատուկ պարագաները քննելով: Իմ պատասխանաւ եղաւ պայմանական հաւանութիւն, զրուածներուն իրական գործադրութեան սպասելով: Վարչութեան վերակազմութեան համար կատարուելիք ընտրութեան մասին, մասնաւոր յանձնարարութիւններ ալ աւելցուցած էին, պահանջելով որ աչքի զարնող արտաքին երեւոյթներ չըլլան, եւ ժողովական եւ ժողովրդական համախմբութիւններ տեղի չունենան, եւ արգիլեալ ու փոփոխութեան ենթարկեալ սահմանադրութեան խօսքը չըլլայ: Այդ պատճառով նոր չեղաւ նոր երեսփոխանական ընտրութեանց ձեռնարկիլ, եւ յարմարագոյն եւ օգտակարագոյն դատուեցաւ: Ընդհանուր ժողովոյ անդամներէն գտնուածներով գոհանալ, որոց թիւը 61-ի կը հասնէր, մասնաւոր որ պարագայն ստիպողական էր, եւ վախ ալ կայր, որ պատահական պատճառով մը թողութեան խախտում էր: Ուստի ժամանակին տիրող իրական թուոյ կանոնին հիմնուելով, ինչինչ երկրորդական պարագաներու մասին մեղմօրէն նայելով, եւ էական եւ կարեւոր կէտերուն միայն միտ դնելու բռնադատուել ի-

նելով, 1906 յուլիս 25-ին Երկոտասան Մարգարէից անուն օրը, պատրիարքարանի մէջ Ընդհանուր ժողովոյ անդամներ զուարման եւ քուէարկութեան հրաւիրուեցան, եւ ընտրութիւնը լրացաւ, եւ Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովներ վերակազմուեցան հարաւոր եղած կերպով, եւ ընտրութիւնը նոյն օր պաշտօնադիրով նախարարութեան հաղորդուեցաւ, եւ օրինական հաստատութիւնը ուղղուեցաւ: Կրօնական ժողովէն հինգ անդամներու անուններ առաջին հաստատութեան մէջ քացէն մերժուած էին, եւ օգոստոս 24-ին նոր պաշտօնադիրով անոնց ալ հաստատութեան համար պնդեցինք, կարծուած արգելքները հերքելով, բերանացի ալ հետապնդեցինք, մինչեւ որ ամբողջ ընտրելոյ հաստատութիւնը նոյնութեամբ աւանդուեցաւ, եւ սեպտեմբեր 20-ին առաջին անգամ գումարուելով, նոր ժողովներ իրենց կազմութիւնը կատարեցին եւ գործի սկսան: Պէտք չենք տեսներ մեղմօրէն նկատուած երկրորդական պարագաները բացատրել, գործը արդարացի, եւ անոր վաւերականութիւնը պաշտպանել: Եղելութեան դէմ ոչ ոք զիտուութիւն չըաւ, եւ ոչ հակառակութիւն յայտնեց, եւ ամէն ոք, ընտրողներ եւ ընտրեալներ եւ ամէն դասակարգի, ուրախութեամբ ընդունեցին եւ գոհունակութեամբ ողջունեցին ձեռք բերուած յաջողութիւնը:

Իրօք ալ, նորոգ հաստատուած Վարչութիւնը, ոչ պետական բացարձակ կամքով անուանուած էր, ինչպէս եղած էր 1896 յուլիսի 10-ան ժողովը. ոչ պատրիարքի անհատական ձայնով կազմուած էր, ինչպէս կառավարութիւնը ուղած եւ պնդած էր. այլ կանոններն եւ բռնութիւնէ տղատ պարագաներու մէջ ընտրուած երեսփոխաններով կազմուած ժողովէ բղխած էր, եւ ընտրող քուէներու թիւն ալ համաձայն էր տիրող ներքին կանոնադրին պահանջներուն, եւ նուազ չէր նախընտրաց ժամանակներու մէջ տեսնուած քուէներու թիւէն: Կառավարութիւնն ալ գործը իրր ընտրութիւն ձանձնալով հաստատեց, նոյն իսկ իւր չուղած անձերն ալ հաստատուելու զիջանելով:

(8 Սեպտեմբեր 1908)

36. ԴԱՐՁԵԱԼ ՊՆԴՈՒՄ

Վերեւ պատմութեան անհերքելի յայտնուած կ'ըլլայ, թէ ինչպէս մեր պնդումները պատահականութեան հաստատութիւնն ու ազգեցութիւնը զիւրացնելու համար, նախարարական ժողովին բոլոր անդամներուն ալ տեղեկագրիւրին պատճէնները ցրուեցինք: Բերանացի բացատրութիւններ ալ աւելցնելու համար գըլխաւոր նախարարներու պատեցայ, եւ նպատակաւ արդիւնքին համար, թէ եպարքոսէն եւ թէ նախարարներէն խոստումներ արուեցան, եւ հոգածութեան նշաններ ալ տեսնուեցան:

Բայց եւրոպական նահանգներուն մէջ սկսած շարժումները, եւ կառավարութեան ծանր խնդիրներու ներքեւ գտնուելը, եւ նոյն իսկ բանակին կողմանէ յայտնուած խլրտումները, պատճառ եղան մեր գործերը յետաձգելու, եւ միանգամայն համբերելու եւ երկայնաժամելու յորդորներ եւ թախանձանքներ կրկնուեցան: Մենք ալ, կամայ ակամայ համակերպելով, առանց մեր խնդիրը ձեռքէ թողլու, մեր կրկնումները քիչ մը թուլցնել ստիպուեցանք, սպասելով միանգամայն նոր շարժումներուն ելքը տեսնել, եւ անկէ ծագելիք փոփոխութեանց բնութիւնը ուսումնասիրել: Երբոր կը կարծէինք թէ վերահաս պարագաներ կրնային կերպով մը մեղի ալ նպատակաւ ըլլալ, եւ հետեւաբար առձեռն պատասխան նոր հրաժարականի փաստը քիչ մը յետաձգելու որոշումը կուտայինք, եւ ամէն փոքրիկ միջադէպի վրայ մեր գննութիւնները կը տարածէինք, յանկարծական եւ անակնկալ փոփոխութեանց առջեւ գտնուեցանք, եւ կացութիւնը մեր սպասածէն աւելի ազդու եւ կարուկ էլքի յանգեցաւ: Նպատակնիս լինելով միայն, մեր կողմէն ձեռք աւանդած միջոցներուն եւ դիտուած նպատակին բացատրութիւնը տալ, այս կէտին կանգ կ'առնենք, եւ 1908 յուլիսի եղելութեանց վրայ այստեղ խօսելու պէտք չենք տեսներ:

(9 Սեպտեմբեր 1908)

37. ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԻ ՆՊԱՏԱԿԸ

Հրաժարականներ երկու տեսակ կը ներկայանան, իրենց նպատակին տարբերութեամբ: Մէկով պաշտօնի վրայ գտնուողը պարզապէս կը փափաքի գործը թօթափել և անոր ծանրութենէն ազատիլ և պարզ հրաժարագիր կուտայ, հիւանդ կամ տկարացած կամ յոգնած լինելը միայն յիշելով: Միւսով պաշտօնավարութեան հանգամանքներէն նեղուած, իւր գործունէութեան արգելքները կը յիշէ, դժուարութիւնները առջեւ կը դնէ, և անոնց հետեւանօք կ'ուզէ քաշուիլ, և պատճառաբանեալ, կամ լաւ եւս, պայմանաւորեալ հրաժարական կուտայ: Ասով աւելի դժուարութեանց բարձումը դիտած կ'ըլլայ, քան թէ գործէն ձեռնթափ լինել: Առաջին տեսակէն հրաժարագիր չտուի, և չեմ ալ կարծեր թէ այսպիսի հրաժարագիր մը սպասուէր ինչ, վասնզի ոչ ազգային գործին ոյժ մը կը բերէր, և ոչ ալ կացութիւնը յայտնելու կը ծառայէր, այլ միայն կրնար ինծի անձնական դիւրութիւն մը բերել, զիս ձանձրութենէ և տագնապէ ազատելով, ինչ որ իմ հիմնական սկզբունքներէս օտար եղած է միշտ: Միշտ փափաքած եմ անձնական տեսակէտէ չհարժուիլ, ու անձնական օգտի սկզբունքով չգործել: Միւս կողմէն ալ չեմ կարծեր, որ որեւէ մէկուն պաշտօն մը յանձնուի, որպէս զի զայն թողու ու լքանէ. այլ պաշտօնը կը արուի, որպէս զի մինչեւ վերջ անոր վրայ յարատեւութեամբ և անձնութեամբ աշխատի:

Միւս տեսակ հրաժարականին դալով տեսանք որ ասոնք փորձուցան քանի մը անգամներ: Առաջին երկամեային մէջ խնդիր չուղել բնական էր, իսկ անկէ ետքը տեղի ունեցան 1899, 1900, 1902 և 1906 տարիներուն, և ձեռնարկած էի 1908ին ալ նորո-

գել, եթէ կացութիւնը յանկարծ չի փոխուէր: Միայն 1902'է, 1906 միջոցը աւելի ընդարձակ եղաւ, որովհետեւ 1903 յունուար 6-ի արկածը տեսութիւնները փոփոխեցին: Տըրուելիք հրաժարականը, ոչ թէ ազգային գործերու վիճակէն զրոյեալ, այլ անձնական երկիւղի ազդեցութեան ներքեւ արուած պիտի կարծուէր. այս ալ ազգային շահուն նպաստաւոր ըմբռնում էր ներշնչել: Վերոյիշեալ պայմանաւորեալ հրաժարականներուն մասնաւորապէս պարագաները, զորս պարզօրէն պատմեցինք, յայտնի կը ցուցնեն թէ միայն օրինական խնդիրներու ծանրացած շատերը գործադրուեցան, և թէ նոյն խնդիրներուն տակաւ թեթեւացման յանգեցան, և թէ միշտ օգտակարութիւն և արդիւնաւորութիւն մը ունեցան: Իսկ արդիւնքի կշռադատութիւնները, ոչ թէ անձնապէս պատրիարքին կողմէն, այլ ժողովով վարչութեան կողմէն կատարուեցան: Նոյնիսկ ձգտեալ վիճակին վերջ տալու դիտումը, և ձեռք ձգուած օգուտով գոհանալու հաւանութիւնը, և պնդումներն ա'լ աւելի առջեւ չտանելու որոշումը, նախապէս վարչութեան ժողովով արուեցան, և անկէ ետքը գործադրուեցան: Վարչութիւնն էր որ իրեն հիմնական սկզբունք ըրած էր, քաջել բայց չփրցնել, և կարթնկէց ձկնորսներու ոճով, ելեւէջով գործել: Աւելի արդիւնք կը յուսացուէր, պնդելու և թուլցնելու, քաջելու և չփրցնելու ձեւէն, քան անուղք և անձնական յամառութենէն, և բաւական կը սեպուէր որ պարագայից ներած թեթեւութիւնը ձեռք ձգուի, քանի որ երկրին կերպարանը փոփոխել մեր վարչութեան կարողութենէն վեր էր:

(10 Սեպտեմբեր 1908)

38. ԱՊԱԳԱՅԻ ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

Երբոր կացութեան կշռադատութիւնը և վերջնական որոշումը վարչութենէ բղւխած կը ցուցնենք, բնաւ չենք ուղիւ բռնել թէ նախագահը հակառակ կարծիք ունեցած, և պարզապէս ժողովական որոշման հնազանդելու հարկին ներքեւ գտնուած ըլլալ, այլ լոկ

կ'ուզենք ցուցնել թէ նախագահ և վարչութիւն միշտ համերաշխ համաձայնութեամբ կը գործէին: Իրենց բռնած ոճին զօրաւոր փաստը, և իրենց որոշման շարժառիթը, ապագային կեղակարծ անստուգութիւնն էր, և հրաժարականը պնդելով, և պատրիարքաւոր-

նը և պատրիարքական աթոռը թափուր թողլով, ոչ միայն օգուտի մը ակնկալութիւն չունէին, այլ աւելի վտանգաւոր ազգային նախատեսութիւնն ունէին: Որպէսզի աթոռին թափուր մնալը կառավարութեան վրայ բռնադատիչ ազդեցութիւն մը ունենար, պէտք էր ենթադրել, որ կառավարութիւնը Հայերուն օգտին հետամուտ, անոնց կանոնաւոր վարչութեան նախանձախնդիր, և Հայերէն մտէն վնաս հեռացնելու միտք ունեցած ըլլար, որ պատրիարքական աթոռին թափուր մնալուն խրատ լրակին առջեւ ամէն զիջողութեան յանձնառու ըլլար:

Շատ միամիտ ըլլալու է ոք այսպիսի ենթադրութիւն մը ընդունելու համար, գոնէ ժամանակին կառավարութեան ընթացքին բոլորովին անտեղեակ մնացած ըլլալու է: Մեր դիմաց գտնուող կառավարութիւնը, իւր իսկ նախաձեռնութեամբ Հայերը զրկելու, զսպելու, ճնշելու և չքացնելու միջոցները գործածելէ չէր քաշուէր, որով ուրախութեամբ պիտի ընդգրկէր ամէն պատեհութիւն, որով Հայերուն նոր վնաս մը կարենար հասնիլ, և Հայերուն նոր վնաս մը կարենար կերմանալու, երբ իւր գործած վնասները կերպով մը ծածկուէին, և անոնց պատասխանատուութիւնը նոյն իսկ Հայերուն վրայ թողլու բարութիւնը գտնէր: Այդ պատեհութիւնն ալ կը ճշմարտուէր, եթէ Հայերուն ներքին վարչութիւնը քայքայուէր, առձեռն գործերը խափահուէին, ձեռք կարկառող կեդրոն մը չգտնուէր, և գոհաբանելու ձայնն ալ լուէր: Եւ այս վիճակն ալ անշուշտ պիտի իրականանար:

Վերջին պատրիարքական ընտրութեան

արտօնութիւնը արուած էր 1896'ին իբր գերազանց զիջողութիւն, և այն ալ յայտնի և պարտաւորիչ պայմանով սահմանադրութիւնը փոփոխելու՝ տէրութեան շահերուն համաձայն: Այդ պայմանը վարչութենէ չէր գործադրուած, և գործադրութիւնն ալ վտանգաւոր և վնասակար ճանչցուած էր, և մինչեւ իսկ այդ պայմանին չգործադրուելուն համար նոր վարչութեան ընտրութիւնը տատը տարի չանուակ արգելուած էր, և տասը տարի ետքն ալ հազիւ թէ դարձուածով մը յաջողած էր: Միթէ հնամբէր էր յուսալ, որ առանց սահմանադրութեան փոփոխուելուն նոր պատրիարքի ընտրութիւնը յաջողէր, կամ թէ կատարելագէտ սահմանադրութեան պահանջներուն համաձայն ընտրութիւն մը կատարուէր: Ժամանակին պարագաները զննողը, և ոչ վայրկեան մը կրնար անտի ակնկալութիւններով օրորուիլ, կամ ազգային շահերուն համաձայն ելք մը յուսալ: Ուստի ազգային նախատեսութիւնը ուրիշ ելք չէր ցուցներ, բայց եթէ կամ սահմանադրութեան բռնադրօսեալ փոփոխութիւն, կամ ազգային բոլորովին անզլուխ կացութիւն, և կամ նոր պետական հարուած մը: Այդ ծայրերէն խորհելու համար, վարչութիւն և նախագահ իրենց զիրքերուն մէջ կենալու որոշման վրայ հաստատուն մնացին: Վարչութիւնը բնաւ չէր հրաժարել և կը մնար. վարչական ժողովներ պատրիարքի հրաժարականը իբրեւ պատահական միջոց գործածելով՝ վերջնականի դարձընելէ կզգուշանային: Կը քաշէին, բայց չէին փրցնէր:

(10 Սեպտեմբեր 1908)

39. ԿԱՐԾԵՑԵԱԼ ԱԿՆԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ոմանց աչքին պատրիարքական հրաժարականի ոյժը այնչափ մեծցած և ուռած կերպարան մը ստացած է, որ կարծած են անով լուծել միջազգային ահագին խնդիր մը, ինչպէս է Օսմանեան կայսրութեան բարեկարգութիւնը, և ինչպէս է միջազգային դաշնադրութեան երաշխաւորեալ վեց հայաբնակ նաղրութեամբ բարեկարգութիւնը: Իբր կուսակալութեանց բարեկարգութիւնը: Իբր այն թէ պատրիարքը իւր պաշտօնի վրայ մնալով, այդպիսի բարձր ու գերազանց ար-

դիւնք մը խափանած ըլլայ: Եթէ հեզնական չէ այդ կարծիքը, ծիծաղելի է հարկաւ:

Օսմանեան կայսրութեան ընդհանուր, կամ անոր մի բաժինին մասնաւոր բարեկարգութիւնը, վեց մեծ տէրութեանց հանդիսական ստորագրութեամբ միջազգային դաշնադրութեան յողաւածներու վերաժողելէ ետեւ ալ, կրցաւ տակաւին իբր մեռեալ տառ մէկ կողմ դրուիլ: Եթէ վեց մեծ տէրութիւններ երկարատեւ տարիներ կրցան անկարեկիր հան-

դիտատեսներ ըլլալ իրենց պայմաններուն ա-
նարգուելուն, եթէ երեք մեծ տէրութիւններ
1895'ին իրենց պահանջմամբ հաստատուալ
ծրագիրէն անմիջապէս ետքը սկսած և ան-
ընդհատ շարունակուած կոտորածներուն առ-
ջեւ՝ անտարբեր և անգործ կրցան մնալ. եթէ
1896'ին մայրաքաղաքին մէջ և իրենց դեռ-
պահատուներուն առջեւ, կոտորուած հազա-
րաւոր Հայերուն արիւնն իսկ կրցաւ զիրենք
անկարեկիր թողուլ, եթէ 1897'ի սկիզբը ի-
րենց ձեռք առած ընդհանուր բարեկարգու-
թեանց բանակցութիւնները կրցան անմիջա-
պէս և համախոհութեամբ ծալլել ու վերցը-
նել, եթէ ժամանակին կառավարութեան քա-
ղաքականութիւնը յաջողեցաւ միշտ և երո-
պական պետութեանց միջամտութիւնը խաղ-
ցնել ու խափանել, քրոջ ոյժով և ճիւղ ազդե-
ցութեամբ Հայոց պատրիարքարանը պիտի
կարենար՝ նոյն կառավարութեան քաղաքա-
կանութիւնը փոփոխել, կամ հպատակեցնել :

Անգամ մը մեծ դեալամաներէն մէկը ,
կարծես հեգնօրէն , կը հարցնէր ինծի, թէ ինչ
կը մտածէի բարեկարգութեանց խնդրին վրայ :
— Բարեկարգութեանց խնդիրն, ըսի ,
մեծ պետութեանց ստորագրութեան
և երաշխաւորութեան ներքեւ
առնուած է, և մեր պատրիարք-
արանը ստորագրողներէն մէկը չէ :
Խօսքիս ոյժը թափանցեց և խնդիրը չարունա-
կեց : Հայ ազգը կը յուսար օգտուիլ այն պաշտ-
պանութենէն , զոր այնչափ մեծ ազմուկով
ստանձնեցին տէրութիւնները : Հայ ազգը իր
անձնութիւնը այնչափ առջեւ տարաւ , որ
տէրութեանց միջամտութեան ճանապարհա-
թելու դիմամբ , ծանր զոհողութեանց ալ
ենթարկուեցաւ : Սակայն անգամ մը և եր-
կուք , և եթէ կ'ուզուի , երեք և չորս ան-
գամ ալ անպտուղ փորձերէ կտրք , երբոր
տեսաւ որ անգործ հանդիսատեսութենէ զատ
ուրիշ բնութեանութիւն չգտնար , և իւր զո-
հողութեանց համար , երբեմն խաղմարար

40. ՍԻԱԼ ԵՆԹԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կարծողներ ալ եղան թէ ժամանակին
վեհապետը այնպիսի սերտ սիրով և կատա-
րեալ վստահութեամբ կապուած էր պատրի-

անիշխանականի, երբեմն յետսամիտ ան-
կշռադատի, և երբեմն ծանծաղամիտ քաղա-
քագէտի մեղադրանքներ կը լսէ. միթէ հնար
է՞ր այլևս տարտիարքական հրաժարականի
փաստով տէրութիւններ չարժեքու յոյսով
օրօրուիլ :

Դիւանադիրտական շրջանախնկերու մէջ օրէնք է, որ պաշտօնական դիմումներէ առաջ մասնաւոր դիմումներ կանխեն, և առաջուց կշռեալ և խորհրդակցեալ և համաձայնեալ նախապատրաստութիւններ ըլլան, որպէս զի ձեռնարկներ կարենան ընթացք ունենալ և արդիւնաւորութեան յանդիւ: Վերջին տարիներու մէջ երկու արքեպիսկոպոսներու կաթողիկոսական պառագամաւորութեամբ միծ պիտութեանց մայրաքաղաքներ երթալը, յայտնի օրինակ մըն է: Լոնտրայէ պաշտօնական դիտողադիր յղուեցաւ Էջմիածին, թէ պէտք էր կանուխէն առաքումը ծանուցուած, նպատակը յայտնուած և համաձայնութիւն մը կազմուած ըլլար, որպէսզի ձեռնարկն արդիւնք մը ունենար: Միւս կողմանէ ընդհանուր քաղաքադիրտութեան վրայ հետազննին եղողներ, լաւ կը տեսնեն որ անցած են այն ժամանակներ, յորս ժողովուրդի մը տաքնապն ու տառապանքը կրնար ասպետական զգացումներ վառել: Այժմեան աշխարհի տիրողը միայն ու միայն անձական օգուտն է, չա՛ն է տիեզերակալ շահնչա՛ն: Երբոր տէրութիւնք սեփական օգուտ մը կը տեսնեն, զիտեն լու՛ն ուղաւ ընել. իսկ ուր իրենց յատուկ օգուտ չեն տեսներ, ուղարկու կը դարձնեն: Ստէպ ուրիշ խնդիր մը ձեռք կ'առնեն իրրեւ լծակ գործածելու, երբ իրենց շահին վերաբերեալ խնդիր մը վեր պիտի բարձրացնեն. և երբ իրենց ուղածը կը բարձրացնեն, լծակը կը նետեն: Այդ տեսութիւնները երկար փորձառութեանց տխուր ասուգութիւններն են դժբախտաբար:

(10 Uktyskufpkr 1908)

պէս պահանջէր, որ կամ Հայ ազգին կատարեալ բարօրութիւնը և Օսմանեան երկրին կատարեալ բարեկարգութիւնը իրականցնէ, և կամ թէ ինքն վերջնապէս կը քաշալի: Ո՛ւր էր թէ այսպէս ըլլար, և այդչափ տկարութեան մէջ ոյժի կուտան մը գտնուէր: Բնութիւնը չէնք ըլլար, երբ կ'ըսենք, որ պատրիարքը ոչ սիրուած էր, և ոչ կատարեալ վստահութեան տիրացած. այլ միայն պատահական ջանք մը կար օգտուելու պատրիարքին ուղղութեանէն: Պատրիարքին անձը իւր նախընթացով լաւ և յանձնարարելի հանգամանքներով ճշխարացած չէր, պաշտօնի ընդունուիլն ալ՝ չփոթ կացութեանէն ելնելու նպատակէն անդին չէր անցած: Պատրիարքին ընտրութեան օրէն սխալով, քսու տեղեկատուներ անգագար անոր դէմ կը դործէին, և ձեռքի տակէն հին յորտարեութիւնները մշակող և խռովարարաց օգնող մը կը ներկայացնէին. ռոտիկանութիւնն ալ իւր ամէն ճիւղերով միշտ պատրիարքին դէմ դաւադիր էին. երթեւեկութեան արգելքներուն դէմ ըրած բողոքները, իւր վնասակար կարծուած անձանց դուռ բանալու պատճառանք կը մեկնէին, և այս ամէնը և ուրիշ չափ մը նոյնօրինակ հանգամանքներ չէին կրնար անկասկած գաղափար մը կազմել տալ՝ կասկածի դրութեան տիրապետութեան ներքեւ:

Այլ եթէ տակաւին մօտաւորութիւն զը
ցուցուէր, պատճառը այն համազումն էր, թէ
կշռադատ գաղափարներու յարած միտք մը
լինելով, ծայրայեղ միջոցներու ձեռնառու չէր
կրնար ըլլալ: Այդ համադրման արտայայտու-
թիւնն էր հարկաւ, ինչ որ երես առ երես
վիհադեանն պատրիարքին ըսած էր, թէ Ու-
սէսլ արհմը ըլլալն իդ իմացած եմ,
ուսսէսլ արհմը առաք ինի կըլլայ: Պատ-

Րիսարքին վրայ ազդեցություն դործելու միջոց-
 ներք գործածուեցան, բայց չկրցան իրեն վրայ
 ներգործել, և ոչ ալ յաջողեցան կատարելալ
 վտանահովիւն գոյացնել: Եթէ առաջին տարի-
 ներու մէջ չքանչաններու հրապոյրները քիչ
 մը տւելի առատուցան, սակայն չուտ կար-
 ճուեցան ապարդիւն մնալնուն համար: Տե-
 սան որ պատրիարքը չքանչաններու բնաւ կա-
 ռեւորութիւն չտուաւ, ոչ մէկ անգամ դոր-
 ծածեց անոնք. ո՛չ ազգային և ո՛չ արտաքին
 հանդիսաւոր պարագայի մը մէջ՝ երբեք չքա-
 նչաններով չերեւցաւ: Նոյն պատճառով զը-
 րաժակն չահեղողական նուէրներու ոյժն ալ
 չփորձուեցաւ, և անով թերեւս աւելի ապա-
 հովութիւն ստացուեցաւ, թէ պետական հրա-
 պոյրներուն և ազդեցութիւններուն ներքեւ
 իւր ինքնութիւնն ու անկախութիւնը պահո-
 ղը, տրիչ կողմերէ եկող հրապոյրներու և
 ազդեցութիւններու դէմ ալ, միեւնոյն ան-
 կախ ինքնութիւնը կը պահէ:

Ձեռ գլուխը թէ ինչ որ համարձակ բեր-
նով Առաջին քարտուղարին խօսած եմ, ամ-
բողջութեամբ Բարձրագոյն սեղեր հասած են
արդեօք: Սակայն եթէ խօսածներուս մի մասն
ալ գացած է, պէտք եղած գաղափարը կազմե-
լու բաւական եղած է: Իսկ թէ իմ խօսակե-
ցութիւններս ինչպէս եղած են, պատրիար-
քարանի զիւանին մէջ գրաւ որ նմոյշներ կան,
որոնք ժամանակին ներկայացուցած եմ Վար-
չութեան, և կրնան գոհացնել ամէն հետա-
քրքրութիւն: Ամէն առթի մէջ յայտնի է,
որ իմ վրայ չէ կրցած իրականանալ կատար-
եալ վստահութիւն մը, որպէսզի իմ առա-
ջարկները Բարձրագոյն կամքին վրայ յանկու-
ցիչ համակերպութիւն ազդել կարենային:

(10 Ulayshufker 1908)

41. ՀԱՄՈՁԻՉ ՊԱՏՃԱՌ

Մարդկային գործը, եթէ կատարեալ և օրինաւոր գործ մը պիտի սեպուի, պէտք է համոզման հետեւանք ըլլայ, թէ ոչ, տրիշի բռնապատու թեան հերքելու կատարուածը, մարտնչական իմաստասէրները, զու գործ կ'ըլլայ, կ'ըսեն իմաստասէրները, մարդկային գործ չըլլար: Ինչ որ ցարդ բռնապատու թեան հերքելու կ'ըլլայ, կ'ըսեն իմաստասէրները, զու գործ կ'ըլլայ, կ'ըսեն իմաստասէրները, մարդկային գործ չըլլար: Ինչ որ ցարդ բռնապատու թեան հերքելու կ'ըլլայ, կ'ըսեն իմաստասէրները, զու գործ կ'ըլլայ, կ'ըսեն իմաստասէրները, մարդկային գործ չըլլար:

րիարք և Վարչութիւն համողիչ փաստ մը չը կրցան գտնել, որուն² վրայ հիմնուէին վերջնաւ կան հրաժարումով գործէն ձեռնթափ լինելու: Ընդհակառակն զօրաւոր պատճառներ տեսան, որոյէսզի ձեռնթափ լինելով պատ- րիարքարանը անգլուխ թողուլէ իտրջին: Ով որ համոզման մը վրայ հիմնուելով կը գոր-

ինչպէս հասնիլ կրնալս կը հարցնէին, որովհետեւ պարտք կամ պատշաճ երեւցած ոչ մի գործ ետեւ չթողլու նախանձախնդրութիւնն ունէի: Սկիզբէն իմեր՝ Ա.ն ձամբ գործողը երկուքի աւել կը գործէ— Chi fa per se, fa per due, խաղական առածին համադրուած լինելով: Սակայն զաղանիքը չատմեծ բան չէր. աւելորդ խօսակցութեանց կամ դատարկ անգործութեանց տեղի չտուած, և ընելիք գործերը կարգաւոր և շարադասեալ կերպով կատարուած ատեն, բնաւ զարմանալ պէտք չէ, եթէ աշխատանքի շատ ժամանակ կը վատակուի:

Բայց իմ դիտել տալիքս այս չէ: Ես դիտել պիտի տամ, ինչ որ ուրիշներու վրայ ես ալ դիտած եմ, թէ աշխատանքի չափազանց կերպով զբաղողը, հնար չէ թոյլ ուղւոյ աչք ըլլայ: Թերեւս ըսող ըլլայ, որ տարապայման աշխատանքը ամէն բան իւր ձեռքն անցնելու ձգտում կրնայ կարծուիլ: Սակայն գործունէութեան մէջ երկու մասեր լաւ զանազանելու է: Մինն է պաշտօնական որոշմանց իրաւունքը, և միւսը գործադրութեան ծառայութիւնը: Որոշմանց իրաւունքին մէջ ոչ մի ժողովի և ոչ մի խորհուրդի իրաւունքը ինձի չսեփականեցի, ինձի չնախագործեցի,

բայց գործադրութեանց մէջ ամէնուն հասնելէ, օգնելէ, դիւրացնելէ, ցուցնելէ չքաշուեցայ: Ահադողի գրութեան ներքեւ ու գործի մասնակցելու ընդհանուր կասկածանայ ատեն, գործերը անկատար չթողլու համար, անձնապէս գործերու ձեռնամուխ լինելէ ետք չկասեցայ: Դիւանական գրութեանց մէջ լաւ մաս մը անձամբ կատարեցի. կոնդակներ և ծրագիրներ, ուսումնասիրութիւններ և տեղեկագիրներ, ես ինձէն խմբագրեցի, և ասով մէկտեղ բաւական ընդարձակ գրութիւններ և ուսումնական աշխատութիւններ հրատարակութեան կրցայ յանձնել, թող ձեռագիր մնացածները: Այս ամէնը ոչ թէ լոկ աշխատութեան բուռն տենչ մը կրնայ ապացուցանել, ալ միանգամայն կը հաստատէ թէ զբաղական աշխատութեանց փափաքը վարչական աշխատութեանց փափաքէն վեր է իմ բնական ձգտումներու մէջ: Առանց այդ բուռն բերման, պաշտօնական տաղանդներու և տաղանդներու մէջ զբաղական զբաղմանց ժամանակ հանել հնար չէր: Ուր որ զբաղական զբաղմանց փափաքը կը տիրէ, և ուր վարչական զբաղմանց փափաքը չտիրեր, աննըպատակ զեղծմանց ալ տեղի չմնար:

(11 Սեպտեմբեր 1908)

44. ԶՈՒԱՐԹՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶՈՒԱՐՃՈՒԹԻՒՆ

Մէկ գիլի տարբերութեամբ երկու նման բաներ են, զուցէ լեզուաբաններ երկուքը իրարու լծողք ալ գտնեն, սակայն գործնականապէս շատ տարբեր են իրարմէ: Չեմ ուրանար թէ բնութեամբ զուարթութեան սիրող եմ, և զուարթութեան մէջ կը գտնեմ հոգւոյ ազատութիւն, միաքի պայծառութիւն և գործի յաջողութիւն: Տխրութիւնը թուլացուցիչ է, ձեռքերը կը կտրաւ, յոյսը կը կտրէ, կը լքուցանէ և կ'ընկճէ: Չէ՞ որ մեր առաջին ջանքը տխրութիւններ փարատել և մխիթարութիւններ մատուցանելն է: Հետեւաբար, եթէ բնական բերմամբ ալ ընտանի է ինձի զուարթամիտ գործունէութիւնը, բայց անտեղապէս խորհրդածութեան և կըրթութեան հետեւանք է եղած: Փորձով ալ զգացած եմ, որ երբ տխրեալ և թախծեալ, անկեալ և ընկճեալ վիճակ մը ունեցած եմ,

ոչ ինձի օգտակար կրցած եմ ըլլալ, և ոչ ուրիշի օգնական: Ուստի, եթէ ամէնէն զբաղմունքին պարագաներու մէջ ալ ինքզինքս հանդարտ և զուարթ պահած եմ, այդ խորհրդածեալ ճգնաց արդիւնք եղած է, և այս է ինքզինքին տիրապետել զիսնալու արդիւնքը: Ես չեմ կարծեր, թէ հակառակ սկզբունք մը լաւագոյն կարենայ սեպուիլ:

Սակայն զուարթութիւնը զուարճութիւն չէ. անզգայ սիրտի նշանակ չէ: Կեանքս ետք գաղանի կողմ ունեցած չէ. եւ միշտ յայտնի ու համարձակ ապրած եմ, և ոչ մի բրածս հանրութեան գիտակցութեանէ պահելու գիտում ունեցած չեմ: Արդ, չէի կրնար այսպէս ըլլալ, եթէ խիղճի վրայ ծանրացող եւ ամոհալու առիթ տուող պարագայ մը գոյութիւն ունենար: Բոլոր օրերս տունի զբաղական և պատրիարքարանին զբաղականին

առջեւ, ժողովական սեղաններուն և վարժարանական դաստիարակներուն շուրջը, և եկեղեցիներու և հաստատութիւններու մէջ անցած են շարունակ: Հաստատուն գիւղագիտական չեմ բրած, շարաթերթով արձակուրդ կամ օրերով հանգիստ չեմ առած: Ամբողջ տարւոյ մը մէջ, հազիւ թէ հինգ կամ վեց երկուշաբթիներ զիւրի մը մէջ անցնելու կըրցած եմ հանել. այն ալ, այս առիթով, դեռ պահներ և կարեւոր անձեր տեսնելու համար: Ամենէն խստակրօն անձերն ալ ասկէ շատ աւելին ընել սովորած են:

Միթէ ազգին վիճակովը տոգորեալ կարծուած անձեր՝ հրամարեցան հանդէսներէն եւ հայկերոյթներէն, թատրոններէն և ակումբներէն. չըսեմ հաճոյքներէն և խնայելութիւններէն: Մեր կոչումն ու սքեմն իսկ զմեզ զրկած են զուարճութիւններէն, վանական

խիստ դաստիարակութիւնը և երկարժամանակեայ վարժութիւնը մեզի բնութիւն դարձուցած է այդ պայմանը: Մեր կեանքին առանցքը աշխատութիւնն է, և ոչ զուարճութիւնը: Անոնք որ իմ կեանքս զննած և տեսած են, կրնան վկայել, թէ ամէնէն անմեղ կամ սովորական ժամանցներն ալ իմ սովորութեանց մէջ չեն մտած, ըմպելին և ծխելին իսկ զիս չեն հրապուրած: Սիրած եմ ունենալ միաքի վրայ տիրապետութիւն, զգացմանց մէջ չափաւորութիւն, անխռով հանդարտութիւն, և անվրդով գործունէութիւն: Եթէ սիրելով հանդերձ լիովին չեմ ունեցած, գոնէ ձեռք ձգել աշխատած եմ, չփոթիլ տխրութիւնը վանելով և հանդարտ զուարթութիւնը պահելով:

(11 Սեպտեմբեր 1908)

45. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԶԳԱՑՈՒՄԸ

Մարդ սովոր է իրմով չափել ուրիշները. Մարդ սովոր է իրմով չափել համար հաւսիրոյ կանոնն է, ինչ որ իրեն համար հաճելի է՝ ուրիշին չզլանալ: Հետեւաբար նոր բան մը յայտնած չեմ ըլլար, եթէ ըսեմ թէ իրօք աշխատեցայ եւ ջանացի ժողովուրդն ալ ըստ կարի զուարթ բռնել: Իմ համոզումս է, ըստ կարի զուարթ արտում և ախուր կը թէ երբ ժողովուրդը արտում և ախուր կը մնայ, գործի յարմար չէ. միաքը կը բթնայ, մնայ, գործի յարմար չէ. օգուտ սիրտը կը լքանի, ձեռքը չգործեր, օգուտ չտեսներ, Յուսահատութեան արմատն է արխալակներ: Իսկ երբ տիրութիւնը կը փարատի, միտքը կը լուսաւորուի. սիրտը կը բացուի, ձեռքը կը ժրանայ, մարդ գործունեայ կ'ըլլայ: Երբ զուարթութիւնը զիւրին, քիչ գորութեամբ ալ լորութիւնը զիւրին, իսկ երբ պարագաները բան մը կ'արտադրուի, իսկ երբ կեղակարծ, պէտք է ձախող են և արդիւնքը կեղակարծ, պէտք է ձախող են և արդիւնքը ուժովցնել, գորութիւն չափցնել եւ ճիգերը ուժովցնել, որպէսզի օգտակար արդիւնք մը հնար լինի որպէսզի օգտակար արդիւնք մը հնար լինի: Մեր պարագաները ոչ թէ ձաձեռք ձգել: Մեր ամենաձախող էին, հետեւաբար խող, այլ ամենաձախող ճիգերն ալ ամենաժողովուրդը օգուտ տրելու ճիգերն ալ ամենաշատ պէտք է ըլլալին, որպէս զի նա չլքանի և յուսահատ չկորսուի: Կենցաղական շրջանաւ կին մէջ ալ, սպաւորներու եւ ցաւածներու և փորձանաւորներու հանդէպ բռնուած կերպը

աս է: Միթէ անոնց ցաւն ու վիշտը ծանրացնելու, սուգն ու թախիծը չափցնելու կ'աշխատինք: Միթէ բոլոր ջանքերնիս անոնց մխիթարական ներշնչումներ ընել չէ. միթէ խօսակցութիւններնուս նպատակը անոնց միտքը ալաղան նիւթերու տանելով՝ սեւեռեալ վիշտն ու ցաւն հեռացնել չէ:

Այդ նպատակին ծառայեցին իմ բոլոր հնարքները: Մեր ժողովուրդը իւր ախուր եւ անկեալ վիճակին սեւեռումէն զերծուցանել, և մտադիւր և յօժարակամ աշխատութեան մղել: Չսիրեցի երբեք քաշուիլ ու առանձնանալ, յօնքերը պուստել, ժանիքը կախել, ախու վախեր արձակել, լացուկոծ ցուցնել, որպէս զի զիս սգաւոր ցուցնելով, ժողովուրդը յուսահատութեան և բարոյական անձնասպանութեան առաջնորդած կ'ըլլայի, եթէ իրեն մխիթարութեան առիթներ չպատրաստէի: Շատ անգամ արքունական պալատէ կամ նախարարական դուռէ ելնելուս, նոյն իսկ երբ ամէնէն աւելի աննպատակ պարագաներու մէջ կը գտնուէի, կ'աշխատէի դէմքս հանդարտ և նայածքս ժպտուն ցուցնել. որովհետեւ կը դիտէի որ ազգայիններ ցիցցից ինձի կը նայէին, իմ դէմքէս իրենց կացութիւնը գուշակելով:

չակերու, եւ ըստ այնմ ինքզինքնին կառաւ Վարեւու: Կը վախնայի, որ եթէ դէմքէս ձախող գուշակութիւն մը քաղեն, պիտի տխրին, պիտի լքանին, գործի ոգեւորութիւնս նին պիտի քիչնայ, աշխատութիւնսն պիտի թունայ, օգուտնին պիտի ՚լնասուի: Ահա իմ տեսութիւնս, ահա իմ ուղղութիւնս:

Ինչ էր ժողովուրդը ճշնեալ և ընկճեալ պահելու համար բռնական կառավարութեան բռնած ճանապան, եթէ ոչ ամէն զուարճութիւն արգելուլ, զուարթութիւն հալածել, տիրութիւն ստարածել, թուլութիւն ազդել, և յուսաբեկութիւն տիրել: Արդ, սկզբունք է, որ հակառակորդին ուզածը, մեր ուզածը չկրնար ըլլալ: Եթէ նա ժողովուրդը ահաբեկել և յուսաբեկել, տիրեցնել և լքուցունել կ'աշխատէր, մեր նպատակը պիտի ըլլար, ժողովուրդը ու

46. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍՆԵՐ

Երբոր բռնական կառավարութեան նպաստակն էր ազգը ճնշելով և դսպելով ազգային գոյութեան յիշատակը ջնջել, և հրապարակի վրայ երեւնալէ արգելել, նա կ'աշխատէր որեւէ ազգային համախմբութիւն խալիւնել, որպէսզի հայութեան մը գոյութեան դադարին ալ կորսուի: Մեր նպատակը պիտի ըլլար անոր հակառակը գործել, և պարագաներ ստեղծել, որ Հայը տեսնուի ու Հայը խօսուի, և հայախումբ ժողովուրդ մը երեւայ, եկն ու բնիկը շօտախելի կերպով տեսնեն և զգան, որ Հայ տարր մը և Հայ կեանք մը կայ: Եկեղեցիէն դուրս ամէն տեղ՝ կառավարական բռնութեան ազդեցութեան ներքեւ էր ազգը, մինչեւ իսկ սնական հանդէսներ արգելուած կը մնային, մինչեւ իսկ տեղ մը երեք չորսէ աւելի Հայերուն մէկտեղ երեւնալը, ճնշման սուրի լինեմայէր: Եկեղեցին միայն մնացած էր մեզի՝ իրբեւ կեանք, եկեղեցական հանդէսը միայն՝ իբր գոյութեան փաստ, և եկեղեցիի շրջանակը միայն՝ իբր կենսական զօրութեան նշանակ, եկեղեցին միայն՝ իբր գործունէութեան թոյլատրեալ ասպարէզ: Այդ արտաքին նշանակութեան հետ ներքին մըն ալ կայր նկատողութեան արժանի: Կառավարութեան ձեռք առած կերպերը նպատակ ունէին Հայերը ճնշել և ճզմել:

գեւորել : Ուրեմն պէտք էր բոլորովին ներհակ միջոցները գործածել, ժողովուրդին սիրաւ սիրովել, որ միտքը պայծառանայ. և զգացումը շարժել, որ գործունէութիւնը շատնայ : Թերեւս ոմանք կեղծիք համարին այդ ընթացքը, և ժողովուրդը սխալցնել կարծեն : Սակայն դիտել պիտի տամ, թէ տպաւորութիւնն է՝ որ զգացումները կ'ողբերէ, զգացումն է՝ որ աշխատութիւնը կը ժրէ, աշխատութիւնն է՝ որ արդիւնքին կը հասցնէ. և այս է գործունէութեան բնական ճանապարհ : Իսկ արդիւնքին սկսելով դէպի տպաւորութիւն երթալ, բնական ընթացք չէ, ինչպէս բնական չէ առաջ գործը ենթադրել, որ պատճառը հետեւի, մինչ պատճառը պիտի յառաջէ, որ արդիւնքը արտադրուի :

(11 Uktjabr 1908)

վզացուած մարել և միաքեր զսպել, հոգին
այլայլել և սիրտեր ընկճել, որպէսդի չկարե-
նայ իւր ղգացումով զբաղիլ, իւր գաղա-
փարներով սնանիլ, իւր իսկութեան վրայ
անդրադառնալ: Ուրեմն մեր պարտքը պիտի
ըլլար այդ ծրագիրին հանդէպ մաքառիլ,
օգտուիլ այն միջոցներէն որոնք կերպով մը
այդ կեղեքիչ ընթացքին ազդեցութենէն ղերծ
կրնային համարուիլ: Եկեղեցիներն էին միայն
աստիճան մը հալածանքէ ղերծ վայրերը:
Այնտեղ կրնայինք ժողովուրդին հոգւոյն վը-
րայ աղղել, վաս ազդեցութեանց ապաւո-
րութիւնը մեղմացնել, Հայութեան շունչն ու
հոգին չմարել, համախմբութեանց առիթներ
ստեղծել, աղգային ղգացումներուն սնունդ
մատակարարել: Ահա եկեղեցիներու պայծա-
ռութեան, եկեղեցական հանդիսութեանց եւ
եկեղեցական ղգացմանց տրուած ընդարձա-
կութեան ներքին գաղտնիքը: Կ'աշխատէինք
յօգուտ գործածել աւանդական տօնախմբու-
թեանց առիթները, երբ չէինք իսկ կրնար,
նոր կարգադրութիւններով անոնք ճօխացը-
նել: Անգամ մը, Կէտիքփաշայի եկեղեցին
լուր օր մատուցուած յատուկ պատարագ մը,
ոստիկանութեան կողմէն ղիտողագիրի առիթ
տուաւ: Աւելի բացատրութիւն պէտք չէ
գիտումնաւոր սեղմումները որակելու:

Հնաւանդ սովորութեամբ մայրաքաղաքի ամէն եկեղեցիները իրենց տարեկան տօնախմբութեան պատրիարքական օրն ունին, որ տարբեր է քարոզիչներուն պահուած տաղաւարի օրերէն: Մեք այդ օրերէն կը ջանայինք օգտուիլ, պատենութիւնները յօգուտ գործածելով. հոգ չէ թէ մեր նախորդներ նախընտրած լինին այդ տեսակ աշխատութիւններէ խուսափել: Մեք բարեկեցիկ թաղերը միայն յաճախել չսիրեցինք, այլ յետաւնաց թաղերն ալ գացինք, ուր աւելի ոգեւորութեան կարօտ Հայ ժողովուրդը կայր, և ուր չահու ակնկալութիւններ չէին կրնար ենթադրուիլ: Շահու ակնկալութեամբ գործած չլինելնուս նշան թող սեպուի, որ երկոտասանամեայ շրջանին մէջ քառասունէ աւելի քահանայական ձեռնադրութիւններէն, մէկ հասն իսկ անձամբ չըրինք. այլ միշտ ուրիշ եպիսկոպոսներու յանձնեցինք, ձեռնադրողին հասնելիք օգուտին հետ: Արդիւնաւոր, բայց ոչ ունեւոր աղգայնոց յուղարկաւորութեանց գտնուած ենք միշտ իսպառի, անոնցմէ դուրս՝ գտնուելնուս փափաքողներուն դիտումը, պատրիարքական ներկայութենէ աւելի, ատենաբանական գնահատումն է եղած: Գալով ժողովուրդին եկեղեցւոյ համար արտաւոր ժողովուրդը ինքնաբերարար և ինքնայօժար ըզձիւ խուռներամ եկեղեցի կը վաղէր, երգեցողութեանց և քարոզութեանց տենչով կը պարարուէր, նուիրական կամարներու սիրով կը առչորուէր, երբ իրեն առջեւ ուրիշ միջոց չէր մնացած, ուր հայ համախմբութիւն մը տեսնէր, ուր աղգայն զգացմանց արտայայտութիւն լսէր, հոգ չէ թէ եկեղեցական տաճկոյթի ներքեւ կամ թափանցիկ արարողութեանց ետեւ: Ակումբներ, լսարաններ,

47. ՀԱՐԺԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Եկեղեցիին ժողովուրդին կրթարանն ու
սփոխարանն է, վարժարանն ալ մանկութեան :
Պէտք է տղայքը բարբոքել, պէտք է ծնողքը
յորդորել, պէտք է ժողովուրդը համակրել,
պէտք է քաջալերել, պէտք է ուսուցիչները քաջալերել,
պէտք է սուսուցիչները քաջալերել, պէտք է
հոգաբարձութիւնները սրտապնդել. Առաջ-
նորդ գտնուողը, երբ ներկայ սերունդը կը

սեփարաններ, հանդէսներ, հրապարակախօսութիւններ, ամէնքն ալ արգելուած էին, և միակ տեղը, ուր աղագային ձայն մը կարենար հնչել, եկեղեցին էր. եկեղեցիէ դուրս ուրիշ տեղ մը գտնել հնար չէր, և եկեղեցին միայն անոնց ամէնուն պակասը պիտի լեցնէր: Ըստ այսմ դիւրաւ կը հասկցուի, թէ ինչո՞ւ ժողովուրդը, առանց բռնադատութեան և առանց հարկեցուցիչ ստիպման, եկեղեցիներ կը խռնուէր: Դպրաց դասերը ընկերութեանց կազմակերպութեան միակ նմոյշն էին մնացեալ, և դպրաց դասեր ամէն կողմ կը կազմուէին, և կազմուածներ կը բաղմանային:

Դիտել կուտանք ևս, որ եկեղեցական հանդիսութիւնները միայն մեր անձին սեւ փականութիւն չէինք դարձուցած, այլ միևնոյն նպատակով բոլոր եկեղեցական եղբարց, մեծին և պզտիկին, հանդիսաւորութեանց համար քաջալեր կը կարդայինք և զիւրութիւններ կ'ընծայէինք։ Իրօք ալ մեր օրինակով, ամէն եկեղեցիներու մէջ հանդիսութիւնք առատութիւն և փայլ կ'առնէին։ Անոնք որ պարագաներ կշռել և գործին ներքինը թափանցել չեն սիրեր, աննշանակ ցուցադրութեան և պիտակ եկեղեցասիրութեան կերպարանը կ'ուզեն թերեւս տեսնել այդ երեւոյթին մէջ։ Իսկ անոնք որ ամէն պարագայէ հնարաւոր օգուտը քաղելու, եւ նոյն իսկ ձախողութեանց մէջէն յաջողութիւն մը ճարելու հնարիմացութիւնը կը յարգեն, տարբեր դիտում կ'աւեհնան, և տարբեր դատողութիւն կը կազմեն։ Եւ ի՞նչ պէտք չատ երկարելու։ Ո՞չ ապաքէն այդ կէտերը առանձինն ալ, ընդհանուրին ալ, ստէպ խօսած ու մեկնած եմ։

(12 Uktyskufpter 1908)

խնամէ, պէտք է յաջորդ սերունդն ալ պատ-
րաստէ: Եթէ ամէն առաջնորդ պէտք է այդ
սկզբունքը յարգէ և այդ ուղղութեամբ զոր-
ծէ, հարկաւ առաւելապէս այդպէս պիտի ը-
նէր առաջնորդ մը, որուն վարժապետական
ասպարէզին պատկանիլը յայտնի էր, և ու
չէր քաշուեր պարծանօք յիշել իւր վարժա-

Խնդիրները հետզհետե՝ պարզելով, և միտքս ու խիղճս, նպատակս ու ընթացքս ամենայն անկեղծութեամբ մէջտեղ դնելէ յետոյ, աւելորդ չեմ սեպեր քիչ մը ևս առջեւ անցնիլ, և ինչինչ մասնաւոր դիպումածներու և գործերու վրայ ալ ակնարկ մը նետել։ Շատ լաւ կ'իմանամ և մտադիւր կ'ընդունիմ, թէ մարդ կրնայ իւր ընդհանուր ուղղութեամբ արդարանալ, բայց այս կամ այն պարագայի մէջ կրնայ ուղղութիւնէ շեղած ըլլալ։ Հնար ևս, որ եթէ ուղղութեան մէջ ոչ, գոնէ պարագայից մէջ թերացած կամ սխալած գտնուի։ Այդ խոստովանութիւնը, կամ լաւ ևս այդ դաւանութիւնը, համարձակ կ'աւելցնեմ, որովհետեւ՝ Վատիկանեան անսխալականութեան դէմ պայքար մղողի մը վրայ չկրնար ենթադրուիլ, որ անձնական անսխալականութեան յաւակնութիւնը կարենայ սնուցանել։ Միայն թէ շատ անգամ յախուռն կերպով մեղադրանքներ արտայայտուած կը գտնուին, անգիտանալով գործողութեան մը ներքին իս-

կութիւնը ու արտաքին հանգամանքները, և չկրնալով խօսքի ու վէճի բորբոքման մէջ, իսկութիւնը հետազօտելու հանդարտութիւնն ունենալ: Այս առիթներուն մէջ կարծիքը իբր ստուգութիւն, և վապիւքը իբր իրականութիւն կրնան առնուիլ: Այսպէս է որ շատ անգամ զրոյցներ կը կազմուին, և նոյն իսկ զինքն սխալանքէ ազատ կարծող մարդն ալ, անհիմն եւ անտեղի զրոյցներու արձագանգ կ'ըլլայ, և նոյնիսկ ինքն ալ մեկնութիւններ և տեսութիւններ կ'երեւակայէ: Այս պատճառաւ անօգուտ չեմ կարծեր, քանի մը մասնաւոր դիպուածներու մէջ ալ մտնել, և ինչինչ եղելութեանց ստուգութիւնը և ճշմարտութիւնը մէջտեղ դնել: Մասնաւոր եղելութիւններ յիշած ատեննիս, անոնք միայն կ'ուզենք նկատի առնել, որ անճառական չեն, այլ պաշտօնական շրջանակին կը վերաբերին, և պաշտօնավարութեան շուրջը կը դառնան:

(13 Uktyskript 1908)

մերուն վրայ իրաւասութիւն չունինք և պատասխանատուութիւն չենք կրեր :

Քիչ օր ետքը, ապրիլ 23-ին, լուսեցաւ թէ Պուլկարիոյ ազգայնոց մէջ Թուրքիոյ Հայոց անունով համախմբութիւն մը եղած եւ դիմումի որոշում արուած է: Այդ պարագայն նոր նշանակութիւն ստացաւ, որովհետեւ Պուլկարիոյ մէջ կ'ըլլար, և Պուլկարիա պատարիարքարանի ենթարկեալ վիճակներէն էր, և պատրիարքարանի կը պատկանէր անոր հսկողութիւնը. պատրիարքարանն ալ չէր կրնար անոր պատասխանատուութիւնէն խուսափել: Զանազան ջանքեր ըրինք սոյն իրողութեան և անոր նշանակութեան մասին կառավարու- թեան միտքը հանդարտեցնել և գործը երկա- թել: Բայց մայիս 7-ին լուր հասաւ, թէ իրօք դիմում մը եղած է դեպքանխորհուրդին, Թուրքիոյ Հայերուն անունով: Ասիկա ատիթ տուաւ պետութեան, պատրիարքարանին վը- րայ ծանրանալու, միանգամայն Թուրքիոյ մէջ գտնուող Հայերուն վրայ կասկածը ընդարձակուեցաւ, և բացա- ռաւելալովէս ընդարձակուեցաւ, և զրկանաց գործերը, իկ կարգադրութեանց և զրկանաց գործերը, որ սաստկացած էին, ևս քանդեալ զայրացան, և պաշտօնական յայտարարութեան մը առա- ջարկը, ստիպողական պահանջ դարձաւ: Նեղ էր պարագայն, և մէջէն ելնելու կերպ մը գտնել անհրաժեշտ էր: Մէկ կողմէն բռն- նական հարստահարութեանց ճշգրտութիւնն ու- թանալ հնար չէր, միւս կողմէն պաշտօնական հրապարակային հրատարակութիւն ընել պէտք չէր: Ոչ ալ ուղեցոյնք ուղղակի Պուլկարիոյ ազգայններուն ուղղուած մեղադրանքի կամ արդեւքի հրամաններ տալ, վասն զի, այս ձեւեր կրնային խնդիրին իսկութեան հերքում կամ մերժում մեկնուիլ:

մերժում մեկնուիլ :
Մինչ այս մինչ այն , մասնաւոր աղբիւր-
ներէ վուր առնուեցաւ թէ եղած գիւմումը
գործնական արդիւնք չէր ունեցած , եւ Հայոց
խնդիրին՝ դեապանախորհուրդէին ձեռնհաս-
ութենէն դուրս լինելը պատասխանուած էր :
Եւ ինչպէս չէր յարմարուիլ ներքեւ էր , որ մա-

Այդ պայմաններուն ներքեւ էր, որ
յիս 12^րն վարչութեան անդամոց խորհրդակ-
ցութեամբ յարմար դատուեցաւ անմիջապէս
հեռագիր մը տալ, բայց ոչ թէ կառավարութե-
նէն պահանջուած գոհունակութիւնը յայտ-
նելով, և ոչ ալ եղած դիմումին պարունա-
կութիւնը հերքելով կամ ստուգութիւնը ստե-

լով, այլ գործը պաշտօնական կերպարաններու
և ձեւակերպութեանց վրայ ամփոփելով, մէջէն
եղնել, Հեռագիրը պարզապէս կըսէր, թէ
Հրազդիւնեւորու գրած ինչ համեմատ,
չայ ազգիւն անուանով՝ դեռ պահա-
սուող հոգիք գիտող անձանց վրայ,
բնաւ պաշտօնական կերպարան չենք
ձանչնար, Ասով, միայն մերայնոց պա-
տասխանատուութիւնը ազատած կ'ըլլայինք,
իսկ դիմումին առարկայն ու նպատակը
մերժած չէինք ըլլար: Ահա թէ ինչի կը
վերածուի, բռնադատիչ պարագաներու ներ-
քեւ և ձախող հետեւանքներ արգիլելու
համար մտածուած կերպը: Տրուած հե-
ռագիրին դարձուածը, գիւտագիտական լե-
զուի նորութեանց ոճով, պարզապէս եղած
դիմումին պարունակութիւնն ու նպատակը
հաստատել ըսել կը լինէր, և ոչ միայն ազ-
գային դատին իսկութեան չէր կրնար վնա-
սել, այլ անուղղակի զայն հաստատած կ'ըլլար:

Այդ ատու թիւնները բերանացի պարզուեցան հեռագիրին յաջորդող իստն ժողովին մէջ, և հաւանութեամբ ընդունուեցան, թէպէտեւ ժողովական ատենագրութեան նիւթ ընել անյարմար դատուեցաւ։ Ուրիշ շատ անգամներ ալ յարաբերական անունով ճանչցուած և ժողովներու մէջ յուզուած փափուկ խնդիրները, ոչ միայն չէին հրատարակուեր, ալ և արձանագրութեանց ալ չէին անցներ, դիւրաւ հասկնալի զգուշաորութեանց պատճառով։ Տրուած հեռագիրին իրեն պահանջ մանց բաւարար չլինելը պետութիւնն ալ զգաց, երբ անոր պատճէնը պաշտօնին տրուեցաւ հեռագրատան կողմանէ։ Նա պարտաւորուեցաւ լռութեամբ անցնիլ, գոհունակութիւն չյայտնեց, բայց նոր գիտողութիւն ընելու և նորէն պահանջ ընելու համարձակութիւնն ալ չունեցաւ։ Աւելորդ չլինի յիշել, որ հեռագիրին անշահմակ լինելուն, նոյն իսկ դեռ պանախորհուրդին գիմողները թափանցեցին, և վիճաբերող և շահեր խանգարող գործ մը չբուլւար զգացին և լուցին։

Ահաւաստիկ բացէքաց պատմութիւն մը,
որով կը տեսնուի, թէ ինչպէս կարեւորութենէ
շուրջ դործ մըն է հեռագիրին խնդիրը, զոր
իրբ ազգային դատին ուրացութիւն կամ իրբ
եպիսկոպիտ ստորնութիւն ցուցնել ուղեցին ու-
մանք: Մեր առած քայլը, հեռու մեղադրելի

Ռուսիոյ կայսեր նախաձեռնութեամբ իրա-
զադութեան ղեկավարնախորհուրդ մը բացուե-
ցաւ Հոլանտայի Լաճէյ մայրաքաղաքին մէջ
1899'ին : Դեպքանախորհուրդը նպատակ ունէր
միմիայն միջազգային խաղաղութեան խնդիրը
մշակել, և փոխադարձ պահանջները հաշտարար
կերպերով լուծելու, պատերազմներուն առ-
ջին առնելու, ու ռազմական ծախքերը չա-
փաւորելու կերպեր գտնել : Տէրութեանց
մէջ փոխադարձ հաւանութեամբ հաստատու-
ած էր, որ իւրաքանչիւր պետութեան ներ-
քին գործերը և քաղաքական խնդիրները ոչ
մի կերպով խորհրդակցութեան նիւթ պիտի
չլլան : Յատկապէս Օսմանեան պետութիւնը
այդ կէտին վրայ ծանրացած, և զայն իբր
իւր ներկայութեան էական պայման առաջար-
կած, և ընդունել տուած էր : Այսու հանդերձ
արտասահմանի մէջ հայկական խնդրով զբա-
ղող ազգայիններ՝ առիթէն օգուտ քաղելու
և հայկական խնդիրը դեպքանախորհուրդին
առջև հանելու միտքը յղացան, և Եւրոպիոյ

ղանաղան քաղաքներու մէջ շարժումներ սկսան: Այս բաւական եղաւ, որ մեր կառավարութեան կողմէն խստութիւններ կրկնապատկուին և ճնշելու ձեւերը սաստկանան: Հայոց վրայ: Զրոյցներ տարածուեցան, թէ պատրիարքէն ալ կը սպասուի դիմումի քայլ մը առնել, որով ապրիլ 14-ին կառավարութեանէն յատուկ սղգարարութիւն ալ եղաւ պատրիարքին, եւ միանգամայն ուստիկանութենէ տրուած ինչինչ դիւրութեանց դործադրութիւններ դադարեցան: Պէտք եղած բացատրութիւնը տրուեցաւ, թէ չէինք կրնար առնել քայլ մը, որուն տուանց հետեւանայ մնալը գիտէինք: Մեզի դիւրին էր այդպիսի կնճիւններուն մէջէն ելնել, երբոր մասնաւոր և մեղմէ անկախ մարմիններու կամ ընկերակցութիւններու անուններով՝ Եւրոպիոյ և Ամերիկայի սահմաններուն մէջ կը կատարուէին: Այն կողմերը պատրիարքարանին ենթարկեալ վիճակներ ըլլալէ դադարած էին. և մեզի ալ հեշտ կը լինէր ըսել, թէ այն կողմ

1

բան մը լինելէ: Դժուարին և վտանգալից պարագայէն ճարտարութեամբ դուրս ելած լինելու գոյլերի հնարամտութեան արդիւնք էր: Չմոռնանք յիշել, թէ գործին բոլոր պա-

րագաները, ծանօթ եղած էին կարեւոր դեպքանատանց, որպէս զի պէտք եղած տեղեր ալ ծանուցուին:

(13 Սեպտեմբեր 1908)

57. ԽՈՒՋԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ ԽՆԴԻՐԸ

Երևալի հրապարակին վրայ 1905 յուլիս 8-ին, ուրբաթ կէսօրին, պայթած ռումբը, ահեղ հալածանաց նիւթ մատակարարեց: Նէճիպ Մէլհամէ փաշայի գլխաւորութեամբ կազմուած հետազոտութեանց արտասովոր յանձնաժողովը, Հայոց դէմ ընդհանուր խնդրանքները նոր ծրագիր մը պարզեց այդ առիթով: Բոլոր ազգի վրայ մօր մը քսելու կանխակալ դիտմամբ, անհատներէն ետքը հաստատութիւնները հալածելու ձեռք դարձուցաւ, և սեպտեմբեր 21-ին առաւել լուր բերին, թէ գիշերային Բերայի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին յանկարծօրէն փակեր են, սպասաւորները ձերբակալեր, և գերեզմանոցի մէջ խուզարկութիւններ կատարեր են, իրրային թէ այնտեղ ռումբեր պահուած ու թաղուած ըլլային, և թէ այս մասին ճշգրտութեամբ լուր տուողներ և խոստովանողներ եղած ըլլան: Անմիջապէս նոյն օր կայսերական պալատ գացի բողոքելու, իսկին ժողովոյ խորհրդակցութենէ յետոյ: Անտեղութիւնը իսկոյն դարձանելու խոստում տրուեցաւ, և նոյն գիշեր արդարութեան նախարարէն լուր բերին, թէ առանց պատրիարքարանի գիտութեան եկեղեցիներու խուզարկութիւններ խստիւ արգելուեցան: Միւս կողմէն ստուգեցինք, թէ խուզարկութիւն ընդունեալն սպասած արդիւնքը իրականութիւն չէ ունեցած և բան չէ գտնուած:

Բայց թշնամական հարուածը աւելի բարձր դիտել սկսաւ, և նոյն իսկ պատրիարքարանի մէջ հին ժամանակէն ռումբեր պահուած լինելու զրոյցը նետուեցաւ մէջտեղ: Սեպտեմբեր 28-ին, նոյն ինքն Նէճիպ Մէլհամէ փաշա, կայսերական հրահանգով, ինձի հետ բանակցութեան մտաւ արքունեաց մէջ, թէ ստոյգ լուրեր առած է և ճիշտ տեղերը իմացած է, ուր հինէն ռումբեր պահուեր են, և կայսեր կողմանէ հրաման ստացած է խուզարկութիւններ կատարելու: Այդչափը կա-

ռաջարկէր ի տեղեկութիւն:

Պետական պաշտօնէութեան ձեռամբ խուզարկութեան առաջարկը, պատրիարքարանը անպատուելու ձեւ մը լինելուն, բացէքայ մերժեցի, և յայտնեցի, որ պատրիարքը հեռացնելէ ետքը միայն այսպիսի ձեռնարկ մը հրահարուող կրնայ ըլլալ: Բայց գիշերին լուր բերին թէ պատրիարքարանը ոստիկաններով պաշարուած է: Միւս առաւել, սեպտեմբեր 29-ին, պալատ դառնալով ոստիկան պահակներուն վերցուիլը պահանջեցի, և երբ գործադրութիւնը չտեսայ, պատրիարքարանը փակելու որոշման յանգեցայ և հաղորդեցի: Ասոր վրայ հոկտեմբեր 1-ին, նոր բանակցութեանց կոչուեցայ Նէճիպ Մէլհամէի հետ, և պաշտօնական խուզարկութեան առաջարկին նորէն բացարձակ ընդդիմացայ, պահակներու հեռանալը պահանջեցի, և պատրիարքը հեռացնելէն ետքը միայն, իրենց նպատակին ձեռնարկել կրնալն կրկնեցի: Դարձեալ ու դարձեալ, կայսեր տարուած ու բերուած խօսքերէն ու պնդումներէն ետքը, վերջապէս Առաջին քարտուղարին ձեռք հաղորդուեցաւ, թէ պահակները պիտի հեռանան և պաշտօնական խուզարկութիւն պիտի ըլլայ: Միայն կայսրը կը խնդրէ, որ իւր սիրտը հանգարտեցնելու համար, ես ինքն, իմ մարդիկներով խուզարկութիւն մը ընեմ, արդիւնքը իրեն հաղորդեմ, և և կասկածը փարատուի: Տեսնելով որ իմ պահանջած զիջողութիւնները կ'ըլլային, և պաշտօնական ձեւեր կը դադրէին, հարկ զգացի բարձրագոյն անձնական խնդրանքին համակերպիլ: Նոյն օր ոստիկանական պահակները հեռացուցան: Անկէ ետքը, հոկտեմբեր 3-ին, Բարթոլթ Թեւեան, Կարապետ Խաչատուրեան, Մկրտիչ Մելիքեան, Արիս Յէսեան և Ռոպեր Եղեղեան էֆէնդիները, իմ ընտրութեամբ, իբր քննիչ ընկեր առնելով, պարտապատշաճ քննութիւնները կատարեցի Գումգարուի պատրիարքարանի, վարժարանի

և եկեղեցւոյ մէջը և ներքեւը: Արդիւնքը եղաւ, որ կարծեցեալ իրերէն և ոչ մի բան կրցաւ գտնուիլ, աւրուած և նետուած ատրի-ճանակէ մը դատ: Նշանակած անձերէն առաջին չորսերը նոյն իսկ պատրիարքարանի պաշտօնականներն էին, իսկ վերջինը կամաւ աւելցուցի, որպէսզի պալատէն ճանչցուած անձի մըն ալ վկայութիւնը գտնուի: Հոկտեմբեր 5-ի իրաւն ժողովը, իրողութեան մանրամասնութիւնները լսելով, իւր հաւատութիւնն ու գոհունակութիւնը յայտնեց:

Այս խուզարկութեանց առթիւ տեսնեք, որ պատրիարքարանի ներքեւ եղող ներքնայարկերը տարիներէ ի վեր նետուած աւելորդներով լեցուեր ու խճողեր են, որք ինքստաներ ալ կրնային ըլլալ: Այդ պատճառով, հոկտեմբեր 6 և 7 օրերը բոլոր ներքնայարկի նկուղները և ջրամբարները մեք մեզէն պարպել և մաքրել տալու աշխատեցանք, բազմաթիւ գործաւորներ բանեցնելով, մեր բարձրագոյն ձեռքին տակ: Աւելորդները պարպանելէ մէջ գիշեր տալէ ետք, տասն օր շարունակ հինգ իշաւարներ աշխատեցնելով, բոլորը ծով թափել տուինք:

Այդ միջադէպն ալ, որ պատրիարքարանի վրայ կեղտ մը քսելու նպատակով կազմուած էր, և որ անշուշտ խարդախ միջոցներով նշէր, և որ անշուշտ խարդախ միջոցներով, և պատակին համեմուտ պիտի ծառայէր, ամուր

ընդդիմութեամբ և պատուաւոր դարձուածով յաջողեցանք, ընդհակառակն, օգտակար շօշուփեան վերածել:

Պէտք է գիտնալ, որ պահուած ռումբերու կեղծ պատճառանքը աւելի ընդարձակ նպատակ ունէր, և կը դիտուէր պատրիարքարանի ներքին գործառնութեանց և թղթակցութեանց վրայ ձեռք դնել, և պատրիարքարանը ամբողջ տակնուվրայ ընել: Փարիզի մէջ, ի նպատակ Հայաստանի անուամբ, պարբերական հրատարակութեան լուրերուն պատրիարքարանէ հաղորդուած լինելուն լուրը ելած էր, և երկու դիւանապետները հարցաքննութեան ենթարկելու որոշումն ալ տրուած էր: Մանաւանդ թէ պատրիարքարանին է արտաքին շարժումներուն մէջ գաղտնի կապակցութեան մը գոյութիւնը պատճառելով, նոյն իսկ ազգային կեդրոնը հալածելու և ընկճելու նպատակը կազմուած էր: Խուզարկութեան թակարարը պարապի հանելու յաջողութիւն ետքը, դիւանապետներու անունին ներքեւ կազմուած, պատրիարքարանի հարուածն ալ յաջողեցայ խափանել, պատրիարքարանի գործողութեան մասին իմ անձնական պատասխանատուութիւնս գիմադրելով, և համարձակ պնդելով:

(13 Սեպտեմբեր 1908)

58. ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հին դրութեան, կամ աւելի յայտնի բանով, բնական դրութեան մը շուրջը կը դառնան ընդհանուր քննադատութիւններն ու մեղադրանքները, որուն երեսնամեայ լուր: Այս միջոցին վերջին և աստակագոյն տասուերկու տարիներուն հետ ժամանակակից գտնուած է իմ պատրիարքութեան շրջանը: Ամէն մարդ, որ այդ երեսնամեակին մէջ գործեց ու պաշտօնավարեց, այդ միջոցին մէջ գործող կրնայ համարուիլ, ասկայն չկրնար ըստ իմ թէ ամէնքը միեւնոյն կերպով գործածուիլ թէ ամէնքը միեւնոյն կերպով գործածուիլ է, որ ներկայ փոփոխեալ ժամանակին և նոր ազատական դրութեան գրեթէ բոլոր գործիչները, ասկէ առաջ ալ գոր-

ծի և պաշտօնի վրայ գտնուողներն են, նոյնիսկ պալատական և ներքին և մասնաւոր գործողութեանց մասնակցողներ ալ կան ասանց մէջ: Եթէ ընդհանուր առումը կրնայ ասանց մէջ տարբերութիւն մը դնել, և կասկածաւոր ճանապարհներ պատողներուն մէջ մաքուրներ ալ գտնել, ուրիշն պէտք է ընդունիլ, թէ ոչ ամէն մարդ, որ բնական դրութեան ներքեւ գործեց ու պաշտօնավարեց, նուիրն իսկ նոյն դրութեան մեղսակից կրնայ համարուիլ: Պիտի նայուի թէ այդպիսին իւր նախաձեռնութեամբ գրութիւնը ծանրացնելու, խարդախ հնարամտութեամբ նոր պարագաներ ստեղծելու, անձնական շահուն համար նոր նենգութիւններ կազմելու աշխատեցաւ արդեօք: Թէ ոչ, լուր պաշտօնի բեր-

մամբ իւր պարտքը միայն կատարեց, դրութեան դժպիսի հետեւանքները չափաւորել ջանաց, և աղէկութիւն ընելու համար ձեռքէն եկած ճիգը թափեց: Առաջին տեսակն է որ բռնական դրութեան գործակցութիւն պիտի ձանչցուի, մինչ երկրորդ տեսակը պէտք է բռնական դրութեան գործածութիւն կոչուի, և ոչ թէ գործակցութիւն: Գործակցութեան նշաններ կրնան համարուիլ, գործին մէջ մտնելու ինքնաբերաբար ձգտիլ, չիտի գործեր քաջալերելու միջոցներ աւելցնել, անոնց ընդարձակման համար կերպեր ձգել: Իսկ նա, որ իր հետապնդութեամբ գործին մէջ մտած չէ, որ բարձրագոյն կամքի կամ հեղինակաւոր ընտրութեան հպատակելով պաշտօնի անցած է, որ ամէն առէն նոյն դրութեան դէմ մաքառելու ջանքած է, որ դրութեան հետեւանքները մեղմացնել աշխատած է, որ նոյն դրութեան անտեղութեանց դէմ բողոքած է, որ զսպելու միջոցներ չունենալուն համար ուղղմանց միջոցներու դիմած է, որ իւր պաշտօնին շրջանակէն և պահանջէն դուրս ելած չէ, որ գլխաւոր և վտանգաւոր պարագաներուն յայտնի ընդդիմութիւններ քննած է, որ դժպիսի պարագաները նուազեցնելու յաջողած է, որ առաւելագոյն վտանգներու առջեւ առնել յաջողած է, որ խիղճի պար-

տաւորութեան սկզբունքով միայն գործին մէջ մտաւ մտածած է, այնպիսին երբեք բռնական դրութեան գործակցող չկրնար ըսուիլ, այլ միայն կոչումի և պաշտօնի պարտաւորութեամբ դրութեան գործածողը: Այնպիսին ոչ թէ գործականաց, այլ մանաւանդ արդատ հաստանաց արժանի է, այստեսակ արտուր կացութեան մէջ գտնուելուն համար: Ինչ որ նա կրցած է ընել, պէտք է իրեն իր արդիւնաւորութիւն վերագրուին: և երբեք պէտք չէ մեղադրուի այն մասերուն համար, յոր չը կրցաւ յաջողիլ, որովհետեւ յաջողիլ անհնար էր:

Ահա ինչպէս կ'իմանամ ես իմ գործունէութիւնս, և բռնական դրութեան ներքեւ գործի վրայ դանուիլս: Շատեր միեւնոյն դրութեան ներքեւ, ինձի չափ ծանրութիւն չը կրելով և ընդդիմութեան նշաններ չցուցնելով, մանաւանդ թէ ժամանակին պարագաներէն անձնական շահեր ալ քաղած ըլլալով, այսօր ուղղամիտ գործիչներ կը ներկայանան, ու ներկայ դրութեան օգուտներուն կը մասնակցին:

Այդ կէտը այստեղ կը փակեմ, և աւելի մանրամասնութեանց չեմ մտնիր, և ցուցմունքներ և անուններ չեմ աւելցնիր:

(14 Սեպտեմբեր 1908)

59. ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աւելի զօրաւոր նշան մին ալ տամ իմ ընթացքս բացատրելու և պարզելու: Հին բռնական դրութեան գլխաւոր գործակցները, արարաւետող բռնութեան շահակից գործակիրները, անոր չարագուշակ հետեւանքներուն ընդարձակողները, սուտակասպա քսութեամբ բռնութիւններ հնարողները, անդուծ սաստկութեամբ նոր ձեւեր գտնողները, միով բանիւ այն եպերելի ընթացքին գլխաւոր գործիչները, ծանօթ էին և են: Երբեմն ականջէ ականջ կը խօսուէին, այսօր տանիքներու վրայ կը հոչակուին: Ոստիկանական նախաքարութեան պաշտօնեաները, բազմաձիւ լըրտեսութեանց գլուխները, բացառիկ դատարաններու գործիչները, յատուկ հետազոտութեանց քննիչները, հրապարակային կենցաղին խառնակիչները, անհատական կեանքին

մասնիչները, պժգալի դատակարգ մը կը կազմէին: Արդ, ամէնուն յայտնի է, որ այս դատակարգը ոչ միայն ինձի համակիր չէր, այլեւ յայտնի հակակիր և հակառակորդ էր: Իմ զիտումներս խանգարող, ինձի տարբեր միտքեր վերագրող, իմ դէմ արգելքներ յարուցանող, և զիս անուանարկելու աշխատող: Ես ալ թէ խօսքով և թէ գիրով անոնց անտեղի և սնիրաւ գործերուն ու ընթացքին դէմ բարձրագոյն տեղեր բողոքող էի շարունակ:

Արդ, հնար է՝ միթէ բռնական դրութեան գործակից մը կամ քաջալերող մը տեսնել այդ կացութեան և այդ տեսակ գործունէութեան մէջ: Իմ ընթացքս այնչափ ծանօթ էր, որ շատ անգամներ ինձի դիմումներ կ'ըլլային մեր ազգայիններէն, լրտեսու-

թեան և ոստիկանութեան պետերուն հակառակիլ, անոնց հետ հաշտ ընթանալ և անոնց դէմ չբողոքել: Ոչ Շէֆիք փաշա և ոչ Մէհմետ Ալի պէյ, ոչ Իզզէթ փաշա և ոչ Նէճիպ Մէհմետ փաշա, ոչ Կէօքչէլու Անտոն պէյ և ոչ նմաններ, իմ բարեկամներս չեղան երբեք, և ամէն ալ շարունակ ինձի դէմ դարան լարելէ և հակառակութիւն գըրգըռելէ, ու հոչակաւոր օրական տեղեկագիրները, ծանօթ ձուռնալները, տեղացըներէ չկասեցան:

Պետական ընթացքը ուսումնասիրողին յայտնի էր, որ կառավարութեան ամէն ճիւղերը և նախարարութեանց ամէն ղեկանները կայսերական կամքին և հրահանգներուն գործիքներն ու կուրօրէն կամակատարներ էին դարձած, և իրենք իրենց մէջ անկար անգործութեան վիճակի ենթարկուած կը մնա-

յին: Վեհապետը, որ ամէն ինչ կեդրոնացուցած էր, մեղի համար իւր Առաջին քարտուղարը միջնորդ էր ցուցած: Ըստ այսմ պարտաւորուած էր զայն ձանչնալ իբր գործունէութեան միջոց և յարաբերութեան բացառիկ միջնորդը: Ամէն անոնք, որ ինձի գործակից եղան ազգային վարչական շրջանակին մէջ, ու պաշտօնապէս տեղեկացան գործերու ընթացքին, գովեցին և քաջալերեցին այդ ուղղութիւնը: Անոնք, որ դժուարութեանց աստիճանը ձանչնալով, առանց կողմնակի և կանխակալ տեսութեանց, կըլուեցին ստացուած արդիւնքները, դնահատութեամբ ողջունեցին ձեռք ձգուած հետեւանքները: Այս է ահա իմ յարաբերութեանց շրջանը:

(14 Սեպտեմբեր 1908)

60. ՕՐՄԱՆԵԱՆԻ ՄԱՐԴ

Այսպիսի կոչում մը, կը լսեմ, որ կուտան ասոր ու անոր: Անոր նշանակութեան ինչ ըլլալը ինձի փոյթ չէ, և նպատակս ալ զայն ճշդել չէ: Միայն կ'ուզեմ յայտնել, թէ կատարելապէս կապուած եւ կուրօրէն հաւատարմաւորութեամբ մարդ, ո՛չ ունեցած տարիմ և անձնատուէր մարդ, ո՛չ ունեցած եւ ո՛չ ունենալ աշխատած եմ: Թերեւս այս եւմ, և ո՛չ ունենալ աշխատած եմ: Թերեւս այս խօսքը սմանց աչքին մեծամտութիւն երևի, սակայն ըստ իս ընդհանրապէս, մեծամտութիւն պիտի ըլլար իրեն չուրջը կոյր անձնութիւն պիտի ըլլար իրեն չուրջը կոյր անձնութիւններ և ստրկարար հաւատարմիներ հաւուէրներ և ստրկարար հաւատարմիներ, իրական և փորձառական ճշմարտութիւններ, որոնք տարբերեալ ու տարբերեալ կեանքիս որոնք տարբերեալ ու տարբերեալ կեանքիս մէջ քննած ու ստուգած ու շօշափած եմ:

Ասոնց առաջինն է, որ աւելի յաճախ աշխարհի մեծ զրդիչը, գործիչին մեծ ուղղիչը իւր անհատական շահն է, որ է ըսել իւր օգուտին հաւանականագոյն երեւցած իւր օգուտին հաւանականագոյն երեւցած իւր օգուտին: Երեւցած ըսի, որովհետեւ մարդ միշտ չկրնար իւր շահը բացայայտ և պարզ հետեւի: Ես այնպէս կը մտածեմ, որ մարդու ինչի հետ կապուած կը մնայ, ցորչափ անկէ յոյս ունի, օգուտ մը կը տեսնէ, և ակնկալութիւն մը կը տածէ: Դիւրին չէ բնական-

նին հակառակ երթալ, և ոչ ալ նիւթական և բարոյական միտքին գիտակցութեամբ գործ մը ընել: Կը տեսնուին երբեմն, ձախողութեան մէջ ալ ուրիշի հետ կապուած մնացողներ, յուսալով որ սոյն վիճակին մէջ ալ ըստ բաւականին օգուտ կը տեսնեն, կամ թէ կը վտանջին, որ այն անձը վերստին յաջողութեան կը դառնայ: Բայց, եթէ օգը բոլորովին կ'ամպոտի, քեզ մինակ կը գտնեն, ըսած է լատին քերթողը: Ո՛չ սողաքէն ներկայումս ալ երեկուան մտերիմ եղողներն են, որ այսօր ռիւբրիմ են դարձած. երեկուան գովողներն են, որ այսօր կը պարսաւեն. երեկուան չոզըքորթիներն են, որ այսօր կ'անարգեն: Որովհետեւ այսօր ուրիշ կողմէն կը սպասեն իրենց օգուտն ու շահը, մինչ երէկ տարբեր կողմէ կ'ակնկալէին:

Երկրորդ համոզումս է, որ եթէ կատարելապէս և կուրօրէն քեզի կապուածներ կ'ունենաս, փոխադարձաբար դուն ալ պարտաւոր ես անոնց ծառայել, պակասութիւններն ամրապահել, յանցանքներն պարտել, կամքերնուն համակերպիլ, քմահաճութիւններն զոհաբերել, ինչ որ ռամկօրէն բացատրութեամբ միշտ է թի տակ մնալ կ'ըսենք: Արդ, ինչ որ

լինելու թիւը զգալապէս նուազածած էր։ Որքանիցէ խորհուրդի, խնամակալութեան, հոգաբարձութեան և յանձնաժողովի անդամակիցներ ճարելու համար, ազատանքներու և ոգոքանքներու, յորդորներու և քաջալերներու պարտաւորութեամբ էին։ Նոյն իսկ քուէարկութեամբ կատարուած թողական ընտրութիւններէն ետքը, հարկ կ'ըլլար ընտրեալները նամակներով և անասակցութիւններով, և մինչեւ իսկ այցելութիւններով, հաւանեցնելու աշխատիլ։ Գրեթէ միշտ յորդորներու և թախանձանքներու զօրութեամբ միայն, գործերու գլուխ յարմարները դնել կը յաջողէին։ Այդ պարագաները պիտի չճշմարտութիւն հարկաւ, եթէ կամակատարներու չըջանակ մը ունենային, և այդ չըջանակին մէջէն մարդիկներ յաւաք կոչելով շատանային։ Համարձակ կ'առաջարկեմ, որ այդ երկոտասանամեայ շրջանին մէջ, պատրիարքարանի և թաղերու և հաստատութիւններու մէջ պաշտօնի կոչուածներուն ամբողջական ցուցակը թող կազմուի, և տեսնուի թէ քանիներ և ո՞վքեր են պաշտօնի կոչուածները, և թէ ինչ կերպով պաշտօնի կոչուած են։

Պատրիարքի ստորագրութեան ներքեւ գտնուող որոշում մը, նոյն իսկ պատրիարքին անձնական գործը չըլլար։ Ժողովներու որոշումներ, խորհուրդներու դիտողութիւններ, և ուրիշ կազմերէ եկող առաջարկներ, երբ գործադրութեան պիտի անցնին, պատ-

րիարքի ստորագրութեամբ պիտի վաւերացուին և ծանուցուին։ սակայն այս կերպով պատրիարքի անձնական գործ չէն դառնար, և անոր անհատական պատասխանատուութեան ներքեւ չեն իյնար։ Եթէ պատրիարքի կողմէ առաջարկներ լինին, եթէ պատրիարքի կողմէ թեկադրութիւններ խօսուին ալ, որոշումը իւր պատասխանատուութեան ներքեւ չմտնէր, երբ նորա առաջարկը կամ թեկադրութիւնը կ'ընդունուի։ Նա իւր սահմանադրական պարտքը կատարած կըլլայ խնդիրներ գննելով և ուսումնասիրելով, և ժողովներու գործերը գիւրացնելով։ Այլապէս չաբաժը քանի մը ժամ գումարումներու ներկայ եղող ժողովականներու գործը ամուլ, և աշխատութիւնը ստերջ լինելու կը դատապարտուի։

Պէտք է նաեւ նկատի առնուի, որ անցեալի մէջ պաշտօնի կոչուածներէն մեծ ու մեծագոյն մասը, այսօր ալ պաշտօնի վրայ են կամ նորէն պաշտօնի կոչուած են, և անոնք են որ գործերը կը վարեն նոր դրութեան ներքեւն ալ։ Ըսել է ուրեմն, որ անցեալ ժամանակներու մէջ պաշտօնի կոչուածներ, կայր գործիքներ, անկարող անձեր, յետաւոր չողորթներ չեն եղեր, և ոչ ալ կամակատարներու խումբ մըն է եղեր նախորդ վարչական կազմութիւնը։

(14 Սեպտեմբեր 1908)

63. ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ

Կը յիշեմ որ արտասահմանի հրատարակութիւններէն ոմանք այսպիսի տառախաղ մը կազմեցին երբեմն, հասկցնելու համար թէ Օրմանեան պատրիարքը ինքզինք բողոքադատող Օսմանեան քաղաքականութեան նախնի է։ Սակայն անոր քաղաքականութիւնը յայտնի էր։ Տեսնելով ազգին տկարացած վիճակը, պարագ առաջ տրուած զոհներու բազմութիւնը, հետզհետէ յառաջ եկած կորուստները, անկախեալ օտար միջամտութեանց չզոյւթիւնը, և վերահաս միջնորդութեան մը յուսախաբութիւնը, նա ուրիշ միջոց չէր գտներ ազգին խորաբաւատ վէրքերը բուժելու, բայց եթէ կազդուրման և հանգարտութեան

գրութիւնն ընդգրկել, և հետեւապէս Օսմանեան կառավարութեան հետ հաշտ ապրիլ, այլ ոչ թէ կառավարութեան ամէն գործերուն հաւանիլ և անոր ամէն գործերը քաջալերել։ Պատրիարքին ու Վարչութեան հետեւած համալիտ և համերաշխ ճանդան միշտ այս եղաւ։ Վեհապետին անձը պատասխանատուութիւնէ զերծ կեղծելով, կառավարութեան զեղծմանց և անիրաւութեանց դէմ բողոքել, և ոչ թէ եղելութեանց համակերպիլ և համաձայնիլ։

Եւ միթէ ասկէ տարբեր ճանդայ մը կրնա՞ր մտածուիլ. կամ թէ մտածող եղաւ երբեք. քանի որ վեհապետը պատասխա-

նատու լռնելով, բողոքելու իսկ տեղի չէր մնար։ Ո՞չ ապաքէն նոյն իսկ տէրութիւններու զեռպանութիւններն ալ միեւնոյն ճանդան լռնեցին։ Հիմայ ալ ինչ կերպով յաջողեցաւ նոր դրութեան նախադրումը, ինչ ճանդով յառաջացաւ աղատութեան հոչակուիլը, ինչ ըրին և ինչ կ'ընեն Միութեան և Յառաջադիմութեան պաշտպանները, ինչ է այսօրուան գործածուած քաղաքականութիւնը, եթէ ոչ Օսմանեան Վեհապետին արարքները մոռնալով, և անոր դէմ չելլելով, գործը առջեւ տանիլ և ապագայ յաջողութեանց աշխատիլ։ Արդ, եթէ ամէնէն կատարելի յեղափոխականներն ալ այդ կերպը կը պաշտպանեն և կը գործադրեն, ինչո՞ւ չ'ուստովանուի թէ պատրիարքը, չառ կանուխէն նախատեսած էր այդ եղանակը, խոհական քաղաքականութեամբ հետեւած էր յարմարագոյն ճանդուն, որուն վերջիվերջոյ եկան յանգեցան նաեւ անոնք, որք զինքը քննադատելու և մեղադրելու կը ձգտէին։

Օրմանեանը Օսմանեան գրել և պատրիարքը Օսմանեան ցուցնել, վերջապէս տառախաղ մըն էր. մինչ այսօր պատրիարքին ընթացքը ծաղրողներ, կոկորդին պատուելու չափ օսմանեանութիւն կը քարոզեն, և Հայ լիալին մոռնալու և մոռցնելու չափ Օսմանեան, եան ըլլալին կը հոչակեն։ Օրմանեան, թէպէտ Օսմանեան վեհապետին հետ հաշտ վարուելու ընթացքը նախընտրեց, բայց բնութեան ներքեւ իսկ, բնմին վրայէն հայութեան ներքեւ իսկ հայ ազգային պատմականութիւնը թաքուցանելու ձեռով օսմանեանութիւն չքարոզեց, ինչ որ աղատութեան օրէնքուն մէջ լուեցաւ։ Օրմանեանի օրուան պատրիարքարանը պաշտօնական յայտարարութեամբ հայ ազգային ու պատմական պատմութեան ներքեւ իսկ հայ ազգային պատմական

յիշատակները պահպանելու և պաշտպանելու, և հայոց պատմութեան ուսումը հրամայելու համարձակութիւնն ունեցաւ։ Երբոր ազգային զպրոցներու մէջ օսմանեան լեզուի ուսուցումը քաջալերեց, և մինչեւ իսկ յառաջացեալ ազգական ալ նոյն ուսումը յանձնարարեց, ոչ թէ Հայութեան հոգոյն դէմ գործեց, այլ ուղեց նախապարտաւոր գործ մը, որ այսօր իրր աղատութեան մեծ յաղթանակ կը հոչակուի։ այսինքն է, Հայութիւնն ու Օսմանցիութիւնը իրարու մօտեցընելով և հաշտեցնելով նպատաւոր միութիւն մը կազմել։

Իսկ կառավարական զեղծմանց դէմ գանդառներն ու բողոքները, երբ մէկ կողմէն կառավարութեան կը ներկայացուէին և վեհապետին կը հասնէին, միւս կողմէ օտար զեռպանութեանց հաղորդուելուն հոգ կը տարուէր։ Եւրոպական մամուլին մէջ տեսնուած լուրերը, որք գաւառներու մէջ կատարուած հալածանքները թիւններն ու անիրաւութիւնները կը պատմէին, միեւնոյն հոգածութեամբ կը հրատարակուէին։ Լոնտոնայի և Վիեննայի հեռագրական մեծ գործակալութիւնները պատրիարքին հետ հանապազօրեայ յարաբերութեան մէջ էին։ Նոյն ինքն ի նպաստ Հայութեան մէջ էին։ Նոյն ինքն ի նպաստ Հայութեան գիտելու, թէ ուր տեղէն սկսաւ ստաւալ իւր տեղեկութիւնները։ Այսպիսի ձեռնարկներ ոչ ճանձուեղ հնար էր, և ոչ իսկ յայտնել ու հրատարակել օգտակար էր. որովհետեւ, ոչ միայն յայտնուելով գործը կը ձախողէր, այլեւ անոր համար, որ ըրածին գիտցնելու մարմաջը չունեցանք։ Գործելը մեզի բաւական էր, և ոչ թէ գործի վրայ երեսնալու ձգտումը ցուցադրել։

(15 Սեպտեմբեր 1908)

64. ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐ

Խոսք խօսք կը բանայ, և մեր խօսքերն ալ կ'ախարհեն զմեզ քիչ մը աւելի խորը միջամուխ ըլլալ։ Հայկական ազգային խնդրոյ մը գոյութիւնը, եղելութիւն մըն է. և անոր պաշտպանութեան համար ընկերակցութիւն

ներու կազմութիւնն ալ անոր հետեւանքն է։ Խնդիրը իւր ծագումն առաւ 1878ին, և ամէն ոք գիտէ, թէ ևս խնդրոյն կեանք և ոյժ տուող պատրիարքին մտերիմն ու գործա-

մտադրութեան և օգտակար արդիւնաւորութեան առարկայ եղաւ :

Կրթական ճիւղին մէջ, կամզական կանոնադիր և կրթական ծրագիր գործադրութեան մասն, վարժարաններու չինուածներ նորոգութեան, ամէն թաղի մէջ բաւականաչափ գումարներ քառափարակութեան սահմանուեցան, բարեկրթութեան միջոցներ ձեռք առնուեցան, ուսուցիչներու և ուսուցչուհիներու ընտրութեանց խնամ ստարուեցաւ, հսկողութեան այցելութիւններ կատարուեցան, և կրթական գործը քաջալերելու ամէն խնամք տարուեցաւ, և վարժարանաց առանձնաշնորհութեան պետական որոշումը, մեր ջանքերուն պատկն եղաւ :

Կրթական գործերուն կարգին պէտք է աւելցնել, նոր և պատշաճ Որբանոց մը կառուցանելու համար ստացուած կայսերական արտօնութիւնը, որուն ինչ զատ իմ նախորդներս ալ այնչափ աշխատած էին. ինչպէս նաեւ Պէրպլեան վարժարանը պետական հաշւանքներէ ազատելու, և հիմնադիրին մահուանէ ետքը վարժարանի գոյութեան ու քարոզական համար տարած խնամքս, և վերջապէս վարժարանական կանոնադիրին և ծրագրին համար եղած աշխատութիւնները :

66. ՊՂԱՏՈՆԱՅԻՆ ԻՂՁԵՐ

Որովհետեւ երես ի վեր խօսուեցաւ, և որովհետեւ խօսողները շողքորթի յատկութիւն չունէին, կենթադրեմ թէ պատած խօսքերու արձագանգ եղած են, և անոր համար անոնց խօսածը յիշատակելու արժանի կը դատեմ: Կան ու ինչ հրաժարած ըլլալիք, կ'ըսեն, որ հիմայ քեզ պատրիարք ընտրէինք: Իսկ կանոն ըսելով ոմանք միջեւ քանի մը տարի կ'իմանան, և ոմանք ալ մինչեւ քանի մը ամիս կ'իջնան: Ձեռք իմանար թէ ինչ տաւելութիւն ցուցած պիտի բլլայի իմ վրաս, կանոնէն պաշտօնէ հեռացած ըլլալով: Անոնք որ հիմակ պատրիարք ըլլալու արժանի կը տեսնեն, ուրիմ կենթադրեն թէ պատրիարքութիւն վարելու չափ կարողութիւն ունին: Եթէ այժմեան պարագաներու մէջ ալ պատրիարք ընելէ չեն քաշուիր, ուրիմ կ'ենթա-

Ասոնց վրայ պիտի աւելցնենք նաեւ ազգային պատուոյն առաւելութեան համար թափուած ճիգերը: Պետական մարմիններու և նախարարական շրջանակներու մէջ ազգային պատիւը պահուեցաւ, դեսպանատներու յարաբերութեանց մէջ գնահատելի տեղ բռնուեցաւ, օտարներու աչքին յարգելի վիճակ մը կազմուեցաւ, միւս պատրիարքարաններու հետ բարեկամական յարաբերութիւններ մշակուեցան, և ամէնուն կողմէն ակնածելի վերաբերմանց արդիւնքը տեսնուեցաւ:

Գաւառներու մէջ եղածները չեմ ուզեր յիշել, որպէսզի առաջնորդաց և առաջնորդարանաց արժանիքը նախադրուելու ձեռքով չըլլամ:

Այս ամէն ճիգերուն աստիճանը կ'ըսելու և աշխատութեանց և հոգածութեանց արժանաւոր գնահատումը ընելու համար, բաւական լինի բազմաթիւութեան դնել միջոցներն ու արդիւնքը, պարագաներն ու արդարեւ որովհետեւ միջոցներուն նուազութիւնը և պարագաներուն դժուարութիւնը ճշգրտել է, որ կը գնահատուին ստացուած արդիւնքն ու արդարեւ, և կ'արդարանան պակասները:

(15 Սեպտեմբեր 1908)

Դրոն թէ աղատութեան օրէնքներու ներքեւ գործի գլուխ գտնուելու յարմարութիւն ունին, Արդ, կարողութիւն և յարմարութիւն ունեցող անձի մը վրայ, պէտք է վստահութիւն ալ ունենալ, պէտք է յախուռն կերպով անոր ընթացքը դատարկեմ, և ոչ ալ իրենց խելքովը դատել, թէ հրաժարեցաւ, ուրիմ գէշ ըրաւ: Այդ պատճառաբանութիւնը թէ միակողմանի է, և թէ պաղարիւն դատողութիւնէ աւելի, անձնական կիրքերու գերակշռութիւն տալ է, և ուղիղ արամաբանութիւն չէ:

Եթէ մէկու մը վրայ կարողութիւն և յարմարութիւն կ'ենթադրուի, պէտք է ընդունիլ միանգամայն թէ հարկաւ նպատակայարմար տեսութեամբ և խոհական մտածումով գործած է, և որոնել և տեսնել թէ ինչ սկզբունքով շարժած է, և ինչ զգացու-

մով վարուած է իւր ընթացքին մէջ. ինչ նպատակ դրած է իւր որոշման, ինչ օգտակարութիւն փափաքած է ձեռք ձգել իւր դիտումով, ինչ հետեւանք առջեւ եկած է իւր գործաւորութեան, ինչ օգուտի արդեւ կամ չկաւ պատճառ եղած է: Եւ եթէ տեսնուի, թէ նորա դիտումը ուղիղ եղած է, թէ խիղճի ձայնին անսալով գործած է, թէ հանրութեան բարիքի համոզումը ունեցած է, թէ իւր ուղղութիւնէ ինչինչ օգուտներ ալ առջեւ եկած են, թէ զգալի և նկատելի վնաս մը պատճառ տուած չէ, կարծեմ թէ աւելի արդարամբանական կը լինէր եղբակայնել, թէ նա պարագաները ճանչցող մէկն է, աստիճան համաձայն սպորտ, հանգամանաց համեմատ գործող, վտանգներու առջեւ զգուշաւոր, պարագաներու վրայ տիրապետող, դժուար-

67. ԻՂՁ ՄԸ ԵՒ Ս

Անոնք որ կանոնի հրաժարականի պայմանն ալ չատ կը գտնեն, կ'ըսեն որ, եթէ գտնէ յուլիս 13 կիրակի առաւ Մայր Եկեղեցի գտնուելով աղատութեան վրայ քարոզ մը խօսէի, պատրիարք մնացած և նոր դրութեան համար օգտակար եղած կ'ըլլայի: Գնահատելով հանդերձ բարեացակամ իղձերու արտայայտութիւնը, ներու ինձի բացատրութիւն մըն ալ այդ կէտին վրայ աւելցնել, քանի որ ամէն բան յայտնի եւ յստակ խօսելու ճանապարհ մէջ մտանք: Ինչ է արդեօք այդ գիտողութիւնն ընողներուն իմ վրայ ունեցած գաղափարը: Այն դիտումը, որով զիս պաշտօնի վրայ տեսնելու գաղափարը կը փայտային, ինչպէս անգամ մը ըսի, ենթադրելու տայ, թէ ներկայիս ալ պաշտօնավարելու կարողութիւնս ու յարմարութիւնս կ'ընդունին, և լուեկեայն կը խոստովանին, թէ անցեալ պաշտօնավարութեանս մէջ ազգին վնասակար եղած չեմ: Արդ, ենթադրութիւնս երբ վրայ հիմնուելով, ինչո՞ւ չեն ուզեր ընդունիլ թէ հարկաւ մտածում մը և նպատակ մը ունեցած եմ, և ունեցած նպատակս ալ մը անցած եմ, և ունեցած նպատակս մարդու ազգիկար և անյարմար և վնասակար մարդու մտածում չկրնար ըսուիլ: Եթէ այս մտածէին, նովին իսկ պաշտօնին անարժանութեան հետեւանքը չէր գար հետեւէն, եւ ոչ իրաւունքը

րութեանց առջեւ չփախչող, և ամէն պատահականութեանց առջեւ կուրծք տուող:

Այդ գիտողութիւնները կ'ընեմ, ոչ թէ պատրիարքութեանէ ելնելու վրայ ցուելով, ոչ ալ նորէն պատրիարքութեան թեկնածու մը լինելով, այլ միայն խօսքը եղելութեան հետ բաղդատելով, իսկութիւնն ու ճշմարտութիւնն պարզաբանելու և թիւրիմացութեան տեղի չտալու համար: Ես չատ աւելի գոհ եմ, և խիղճիս առջեւ աւելի հանգարտ եմ, պաշտօնին պարտաւորութեանց առջեւ դասալիք չլինելով, մինչեւ տագնապին վերջը հանրութեան ծառայած ըլլալու համար, քան թէ դժուարութեանց առջեւ դասալիք լինելու պայմանով անձնական օգուտ քաղելու հաւանականութեան վրայ:

(15 Սեպտեմբեր 1908)

Կան նային լուսանայ անգլիս տեղատարափներ գոռալու, թէ երկոտասանամեայ շրջանին մէջ, ոչ օգտակար գործ մը կատարուած է, ոչ բարի արամադրութեան նշոյլ տրուած է, և ոչ կարողութեան նշան մը երեւցած է:

Եթէ իրօք իսկութիւնն ու ճշմարտութիւնն այս վերջինն է, ըսեն կ'աղաչեմ, ինչ հրաշալի փոփոխութեամբ և ինչ պորբատիկեան մաքրութեամբ, անիրաւ և վնասակար գործերու հեղինակ մը, ոչ սիրտ և ոչ բարի զգածելու հեղինակ մը, անձնական շահուն համար ազգին օգուտը ոտնակոխ ընող մը, հանրութեան հանդէպ անզգայ և անձնադիւրութեան զակատեալ անձ մը, անգամ մը միայն բեմին վրայէն քանի մը խօսք արտասանելով, պիտի կարենար պաշտօնին յարմար, ազգին օգտակար, ժամանակին պահանջած և կարողութեամբ օժտուած անձ մը դառնալ: Գիտեմ թեմալ օժտուած անձ մը դառնալ: Գիտեմ թէ այդ տեսակ երեւոյթներ տեսնուեցան, և երէկի դաւաճաններ այսօրուան աղատարարներ եղան: Բայց ես անկեղծաբար, յանձնառու պիտի չըլլայի, խարդախ աճապարաութեամբ փոխարկեալ անձ մը ազգիս պատրիարք տեսնել, և ոչ ալ կարելոր պարագայից մէջ պատրիարքարանի շահերը այնպիսի կեղծ մարդու մը ձեռքը յանձնել:

Սակայն մենք եղելութեան դառնանք, և

քանի մը խօսք ալ տեղեցնենք այն մտածումներուն վրայ, որք պաշտօնական գործառնութեանց չըջանակին կը պատկանին: Հետեւ դաւառի մէջ ազատութեան հռչակուիլը յուլիս 10-ի երեկոյէն լսած էի, և յուլիս 11-ի անդոյն յայտարարութեան բռնադատեալ բան մը լինելը կը տեսնէի, յուլիս 12-ին ալ դեռ պաշտօնական և ամբողջական և հանդիսական ձեւեր չէին երեցած: Խանդավառութիւնը պարզապէս ժողովրդական ամբոխին մէջ էր, ոչ Բարձրագոյն Դուռ հանդիսական և պաշտօնական բան մը ըրած էր, և ոչ ալ ուրիշ պատրիարքարաններ բան մը կարգադրած էին: Շարաթ օր թէ Բարձրագոյն Դուռ և թէ ուրիշ պատրիարքարաններ այդ կէտերը ստուգելու համար յատկապէս պաշտօնականներ յղած էի, և բացասական պատասխաններ առած: Ինչպէս որ, իրօք ալ, կիրակի օր, ոչ մի պատրիարքարանի մէջ հանդէս կամ ցոյց չեղաւ, և ոչ ալ պետական չըջանակներու մէջ պաշտօնական գործ մը կատարուեցաւ: Մեր պատրիարքն ալ, պատրիարքարանն ալ, եթէ զինքն ժողովրդական և ամբոխային գիրքին չէր ուզեր ինջեցնել, պէտք էր որ ուրիշ պաշտօնական չըջանակներու հետ համահաւասար քալեր:

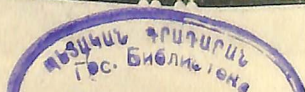
Բայց միւս կողմէն նոր կացութեան հանդէպ նոր կարգադրութեան համար, չարաթ օրուքն իսկ պատրիարքարանի մէջ դիւանական խորհրդակցութիւն կազմեցինք, մեր գործերուն ընթացքին տրուելիք փոփոխութեանց վրայ խօսակցեցանք, և նոր ձեւերու օրինական ծրագիրը գծեցինք: Այդ կարգին յարաբերական դիւանապետին ալ յայտարարեցի, թէ պէտք էր պաշտօնական գրութեանց ոճն ալ փոխել, և ոչ ևս խնդրուածի ու աղաչանքի, այլ օրէնքի և յօդուածներու ոյժով խմբագրել մեր պաշտօնագիրները: Միանգամայն մասնաւոր ու ժողովրդական ցոյցերը քաջալերեցի, նոյնիսկ Բերայի եկեղեցւոյն ցոյցը հրահանգեցի: Բայց պէտք էր որ պատրիարքարանի կազմալիք ցոյցը, ընդհանուր և հանդիսական և պաշտօնական կերպով ըլլար, քանի որ պատրիարք և պատրիարքարան պաշտօնական չըջանակին, և ոչ ժողովրդական ամբոխին կը պատկանին: Նոյն իսկ սահմանադրական նոր նախագործումը, իրեն նոր

յարգանք մը կը պահանջէր, այսինքն է, ոչ թէ սոսկ պատրիարքի անձնական նախաձեռնութեամբ գործել, այլ ժողովական համամիտ որոշումը ձեռնարկ մը կազմել, և այսպէս պատրիարքարանի ընելիքին աւելի նշանակական և պաշտօնական հանգամանք մը տալ:

Այս նպատակով յատկապէս Խառն ժողով հրաւիրուեցաւ չորեքշաբթիի համար, և երեքշաբթի օրուքնէ կրօնական ժողովոյ մէջ օրակարգը մէկ կողմ դրուեցաւ, և սահմանադրական գործադրութեանց և հանդիսական արարողութեանց կերպերը ծրագրուեցան, որպէսզի չորեքշաբթիի Խառն ժողովէն ալ անցնելով, հինգշաբթի օր յուլիս 17-ին մոծանանդէս չքով ու կանուխ ծանուցումներով և պաշտօնական հրաւերներով և ժողովականներու ներկայութեամբ հանդիսաւոր արարողութիւն կատարուի: Միանգամայն սահմանադրանքներու ալ չըջանակական հետագիրներ յղուեցան, և մինչև իսկ յուլիս 20-ին եկեղեցական երեսփոխաններու ընտրութիւնը կատարելու համար Համագումարը հրաւիրուեցաւ որոշումը տրուեցաւ:

Եթէ պատրիարք կիրակի առտու հրապարակ նետուէր, լոկ անհատական գործողութեանց կերպարանը տուած պիտի ըլլար, և ոմանց աչքին, իր չուրջը համակրական պարունակ մը կազմելու և նենգամիտ կեղծիքի դիմած լինելու կասկածը պիտի տար, և թերեւս ալ, ճարտար աճպարարի կամ ճկուն ձեռնածուի գործունէութիւնը ցուցած պիտի կարծուէր: Բայց նա նախադասեց իւր պաշտօնական դերը բարձր պահանել, և անձնական օգուտի կէտը նկատի չառաւ: Չեմ գիտեր, ի՞նչ տեսակ բորբոքեալ երեւակայութիւն մը պէտք էր ենթադրելու համար, որ գործին երկու օր միջոց տալը, և ցոյցին հանդիսական նշանակութիւն պատրաստելը, և պաշտօնական գործառնութեան օրինական և սահմանադրական փայլ աւելցընել ուզելը, կարենար իբր գործին կարեւորութիւնը նուազելու կամ եղելութենէն դժգոհ լինելու նշանակ մեկնուիլ: Տրուած բացատրութիւնները բաւական կը սեպեմ որեւէ ձրի ենթադրութիւններ և մտաքածին կասկածներ հիմնովին փարատելու:

(15 Սեպտեմբեր 1908)

•Մ• •Մ•

Գին՝ 4. Պոլիս 5 դր. — Գաւառները 6 դր.
Արտասահման կես բուբի կամ 1,25 Զրանկ.

Սեղանակալի՝

Վ. Կ. Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԻԱՆԻ ՎԱՏԱՌԱՏՈՒՆ,

Կ. Պոլիս, Պանդե Դափու:

4546

12013

«Ազգային գրադարան»

VNL0031480

